श्री

पञ्चीकरणं

श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितम् ।

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यकृतवार्तिकयुतं

तथा

श्रीमद्रामतीर्थप्रणीतचन्द्रिकाख्यटीकासंवलित

श्रीमदानन्दगिरिग्रथितविवरणसमेतम् ।

तेलङ्गोपाख्येन रामकृष्णसूनुना

मङ्गेशशर्मणा

परिशोधितम् ।

तच्च

मुम्बापुर्यां

पण्डित–ज्येष्ठाराममुकुन्दजीशर्मणा

निर्णयसागरमुद्रणालये

मुद्रापयित्वा प्रकाशितम् ।

प्रस्तावना.

अस्मिन्खलु विविधविषयग्राहसंकुले निःसारे संसार आपातरमणीयसुखप्रलोभितचेतसां देहिनामनायासेन मोक्षप्राप्तये सुधामधुरैर्वचोभिः सततमद्वैतविद्यामुपदिशति मातेव श्रुतिः । तद्दाशयकलनापटून् संशयदोलाधिरूढहृदयान् बोधयितुं बद्धपरिकराः परमदयालवो भगवन्त ऋष्याचार्यप्रभृतयो महात्मानो ऽद्वैतविद्याविशदीकरणाय रचयामासुरनेकान्महतो लघूंश्च प्रबन्धान् । तेष्वेवायं पञ्चीकरणाख्योऽल्पाकारोऽपि बहुसारो वेदान्तप्रकरणरूपो निबन्धो गण्यते सुधीभिः । अयं च भगवत्पूज्यपादैरद्वैतप्रस्थापनाचार्यैः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमच्छङ्कराचार्यैः प्रणीतः । लोके चास्य दुर्लभतामवगम्य वेदान्तविद्याधिगमलालसानां हिताभिलाषिभिरस्माभिर्वार्तिक-विवरण-विवरणटीकाभि. सह मुद्रापयित्वा प्राकाश्यं नीतः ।

एतत्पुस्तकमुद्रणे त्वयं क्रमः । प्रथमं मूलपञ्चीकरणं वार्तिकसंवलितं मुद्रितम्, अनन्तरं पुनरपि मूलपञ्चीकरणं, तदधः विवरणं, तस्याप्यधो विवरणटीका मुद्रिता । एवं मूलपञ्चीकरणस्य द्विर्मुद्रणं पठनमुद्रणसौकर्यायैवेति ज्ञेयम् ।

ॐ तत्सत् ।

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

पञ्चीकरणं

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचित-

वार्तिकसमेतम् ।

अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः ।

ओंकारः सर्ववेदानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः ।
तेन चित्तसमाधानं मुमुक्षूणां प्रकाश्यते ॥ १ ॥

सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतोऽहंकारः । अहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् ।

आसीदेकं परं ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ।
तत्त्वमायासमावेशाद्बीजमव्याकृतात्मकम् ॥ २ ॥

तस्मादाकाशमुत्पन्नं शब्दतन्मात्ररूपकम् ।
स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजो रूपात्मकं ततः ॥ ३ ॥
आपो रसात्मिकास्तस्मात्तेभ्यो गन्धात्मिका मही ।
शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् ॥ ४ ॥
शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते ।
शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः ॥ ५ ॥
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही ।
तेभ्यः समभवत्सूत्रं लिङ्गं सर्वात्मकं महत् ॥ ६ ॥
ततः स्थूलानि भूतानि पञ्च तेभ्यो विराडभूत् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः ॥ ७ ॥

पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य स्वार्द्धभागं विहायार्द्धभागं चतुर्धा विभज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं मायारूपदर्शनमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।

पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद्द्विधा ।
एकैकं भागमादाय चतुर्धा विभजेत्पुनः ॥ ८ ॥
एकैकं भागमेकस्मिन्भूते संवेशयेत्क्रमात् ।
ततश्चाकाशभूतस्य भागाः पञ्च भवन्ति हि ॥ ९ ॥

वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत् ।
पञ्चीकरणमेतत्स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः ॥ १० ॥

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं सर्वं विराडित्युच्यते । एतत्स्थूलशरीरमात्मनः ।

पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्यं च विराड्भवेत् ।
स्थूलं शरीरमेतत्स्यादशरीरस्य चात्मनः ॥ ११ ॥
अधिदैवतमध्यात्ममधिभूतमिति त्रिधा ।
एकं ब्रह्म विभागेन भ्रमाद्भाति न तत्त्वतः ॥ १२ ॥

इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । एतदुभयाभिमान्यात्मा । एतत्त्रयमकारः ।

इन्द्रियैरर्थविज्ञानं देवतानुग्रहान्वितैः ।
शब्दादिविषयं ज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ १३ ॥
श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ १४ ॥
त्वगध्यात्ममिति प्रोक्तं स्प्रष्टव्यं स्पर्शलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १५ ॥
चक्षुरध्यात्ममित्युक्तं द्रष्टव्यं रूपलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमादित्योऽत्राधिदैवतम् ॥ १६ ॥

जिह्वाध्यात्मं तयास्वाद्यमधिभूतं रसात्मकम् ।
वरुणो देवता तत्र जिह्वायामधिदैवतम् ॥ १७ ॥
घ्राणमध्यात्ममित्युक्तं घ्रातव्यं गन्धलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमश्विनावधिदैवतम् ॥ १८ ॥
वागध्यात्ममिति प्रोक्तं वक्तव्यं शब्दलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमग्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ १९ ॥
हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्यं च यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २० ॥
पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ २१ ॥
पायुरिन्द्रियमध्यात्मं विसर्गस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं मृत्युस्तत्राधिदैवतम् ॥ २२ ॥
उपस्थेन्द्रियमध्यात्मं स्याद्यानन्दस्य कारणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं प्रजापतिः ॥ २३ ॥
मनोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं मन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २४ ॥
बुद्धिरध्यात्ममित्युक्तं बोद्धव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं बृहस्पतिः ॥ २५ ॥
अहंकारस्तथाध्यात्ममहंकर्तव्यमेव यत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २६ ॥

चित्तमध्यात्ममित्युक्तं चेतव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २७ ॥

तमोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं विकारस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमीश्वरोऽत्राधिदैवतम् ॥ २८ ॥

बाह्यान्तःकरणैरेवं देवतानुग्रहान्वितैः ।
स्वं स्वं च विषयज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ २९ ॥

येयं जागरितावस्था शरीरं करणाश्रयम् ।
यस्तयोरभिमानी स्याद्विश्व इत्यभिधीयते ॥ ३० ॥

विश्वं वैराजरूपेण पश्येद्भेदनिवृत्तये ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि, तत्कार्यं च पञ्चप्राणाः दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः। करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते। तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः। एतत्त्रयमुकारः।

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३१ ॥

श्रोत्रत्वङ्नयनघ्राणजिह्वा धीन्द्रियपञ्चकम् ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियपञ्चकम् ॥ ३२ ॥
मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
संकल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥ ३३ ॥
अभिमानात्मकस्तद्वदहंकारः प्रकीर्तितः ॥
अनुसंधानरूपं च चित्तमित्यभिधीयते ॥ ३४ ॥
प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानाख्यस्तथैव च ।
समानश्चेति पञ्चैताः कीर्तिताः प्राणवृत्तयः ॥ ३५ ॥
खवाय्वग्न्यम्बुक्षितयो भूतसूक्ष्माणि पञ्च च ।
अविद्याकामकर्माणि लिङ्गं पुर्यष्टकं विदुः ॥ ३६ ॥
एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यान्मायिकं प्रत्यगात्मनः ।
करणोपरमे जाग्रत्संस्कारोत्थप्रबोधवत् ॥ ३७ ॥
ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं स्वप्न उच्यते ।
अभिमानी तयोर्यस्तु तैजसः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥
हिरण्यगर्भरूपेण तैजसं चिन्तयेद्बुधः ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः । तच्च न सत्, नासत् । नापि सदसत् । न भिन्नं, नाभिन्नम् । नापि

भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्। न निरवयवं, न सावयवं। नोभयम्। किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् ॥

चैतन्याभासखचितं शरीरद्वयकारणम् ॥ ३९ ॥
आत्माज्ञानं तदव्यक्तमव्याकृतमितीर्यते ।
न सन्नासन्न सदसद्भिन्नाभिन्नं न चोभयम् ॥ ४० ॥
न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानहेयं मिथ्यात्वकारणात् ॥ ४१ ॥

सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिः। तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः। एतत्त्रयं मकारः।

ज्ञानानामुपसंहारो बुद्धेः कारणतास्थितिः ।
वटबीजे वटस्येव सुषुप्तिरभिधीयते ॥ ४२ ॥
अभिमानी तयोर्यस्तु प्राज्ञ इत्यभिधीयते ।
जगत्कारणरूपेण प्राज्ञात्मानं विचिन्तयेत् ॥ ४३ ॥

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ॐकारे, ॐकारोऽहम्येव ।

विश्वतैजससौषुप्तविराट्सूत्राक्षरात्मभिः ।
विभिन्नमिव संमोहादेकतत्त्वं चिदात्मकम् ॥ ४४ ॥
विश्वादिकत्रयं यस्माद्वैराजादित्रयात्मकम् ।

एकत्वेन समं पश्येदन्याभावप्रसिद्धये ॥ ४५ ॥
ॐकारमात्रमखिलं विश्वप्राज्ञादिलक्षणम् ।
वाच्यवाचकताभेदाद्भेदेनानुपलब्धितः ॥ ४६ ॥
अकारमात्रं विश्वं स्यादुकारस्तैजसः स्मृतः ।
प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत्क्रमेण तु ॥ ४७ ॥
समाधिकालात्प्रागेव विचिन्त्यातिप्रयत्नतः ।
स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४८ ॥
अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।
उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ॥ ४९ ॥
मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत् ।

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः, नाज्ञानं नापि तत्कार्यम् । किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः । " तत्त्वमसि " (छान्दो० ६।८।७) " ब्रह्माहमस्मि " (परमहं० ३) " प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म " (ऐ० । बृ० ३ । ९), " अयमात्मा ब्रह्म " (बृह० २।५।१९)

इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ॐ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

पञ्चीकरणम् ॥

चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः ॥ ५० ॥
परमानन्दसंदोहवासुदेवोऽहमोमिति ।
ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत् ॥५१॥
चिदात्मनि विलीनं चेत्तच्चित्तं नैव चालयेत् ।
पूर्णबोधात्मनासीत पूर्णाचलसमुद्रवत् ॥ ५२ ॥
एवं समाहितो योगी श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधः पश्येदात्मानमद्वयम् ॥५३॥
आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः ।
तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेत्सदा ॥ ५४ ॥
यः पश्येत्सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमव्ययम् ।
न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वावशिष्यते ॥ ५५ ॥
कृतकृत्यो भवेद्विद्वाञ्जीवन्मुक्तो भवेत्सदा ।
आत्मन्यारूढभावस्तु जगदेतन्न वीक्षते ॥ ५६ ॥
कदाचिद्व्यवहारेषु द्वैतं यद्यपि पश्यति ।
बोधात्मव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात् ॥ ५७ ॥

किन्तु पश्यति मिथ्येदं दिङ्मोहेन्दुविभागवत् ।
प्रतिभासशरीरः स्यात्तदा प्रारब्धसंचयात् ॥ ५८ ॥
"तस्य तावदेव चिर" मित्यादि श्रुतिरब्रवीत् ।
प्रारब्धस्यानुवृत्तिस्तु मुक्तस्याभासमात्रतः ॥ ५९ ॥
सर्वदा मुक्त एव स्याज्ज्ञाततत्त्वः पुमानसौ ।
प्रारब्धशेषभोगस्य संक्षये तदनन्तरम् ॥ ६० ॥
अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् ।
चैतन्यममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ॥ ६१ ॥
वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हेयोपादेयवर्जितम् ।
प्रज्ञानघनमानन्दं वैष्णवं पदमश्नुते ॥ ६२ ॥
इदं प्रकरणं यस्माज्ज्ञातव्यं भगवत्तमैः ।
अमानित्वादिनियमैर्गुरुभक्तिप्रसादतः ॥ ६३ ॥
इमा विद्या प्रयत्नेन योगी संध्यासु सर्वदा ।
समभ्यसेदिहामुत्र भोगानासक्तधीः सुधीः ॥ ६४ ॥
रागद्वेषादिरहितं स्वात्मानं चिन्तयेत्सदा ।
स एव जीवन्मुक्तो वा न पुनर्भवसंभवः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं पञ्चीकरण
वार्तिकं संपूर्णम् ॥

ॐ तत्सत् ।

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

पञ्चीकरणं

श्रीमदानन्दगिरिविरचितविवरणाख्यटीकया तथा श्रीमद्रामतीर्थकृततत्त्वचन्द्रिकाख्यया विवरणव्याख्यया च संवलितम् ।

अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः ।

यदबोधादिदं भाति यद्बोधाद्विनिवर्तते ।

यन्नामरूपजगदुद्भवसप्रतिष्ठा-
संरोधकारणमनिर्वचनीयशक्ति ।
सच्चित्सुखाद्वयवपुर्जगतो हिताय
रामाभिधामुपगतं भुवि तन्नमामि ॥ १ ॥

यत्पांसुधूसरितमस्तकमस्तपाप-
मज्ञानलक्षणमहाग्रहयक्षभूताः ।
मुक्ताशुभां ययुरजस्रमतीव रम्यं
श्रीकृष्णतीर्थगुरुपादयुगं नमामि ॥ २ ॥

जगन्नाथाश्रमाद्या ये गुरवो मे कृपालवः ।
तानहं विधिवन्नत्वा कुर्वे तत्त्वचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादविरचितं पञ्चीकरणाख्यं प्रकरणमतिसंक्षिप्तमनेकार्थसंग्रहगम्भीरमतिविमलमर्थतः प्रकटीचिकीर्षुरानन्दगिर्याचार्यः स्वचिकीर्षितव्याख्यापरिसमाप्तये शिष्टशिष्टाचारपरिप्राप्तमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरन् शास्त्रस्य विषयप्रयोजने दर्शयति—यद्बोधादिति ।

अयमक्षरार्थः । परमात्मने नम इत्यन्वयः । तस्याप्रसिद्धिं वारयति—तस्मा इति । सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थवाचित्वात् । प्रसिद्धिश्च "एष सर्वेश्वर." (बृह. ४ । ४ । २२. माण्डू. ६ ।) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तच्छब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मनः स्वरूपं तटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामुपलक्षयति—यदबोधादिदं भातीति । यस्मिन्नबोध यदबोध तत्त्वावरणलक्षण । तस्मात्कल्पितमिदं भूतभौतिकमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगद्भाति केवलं न यथाप्रतिभासस्वरूपमस्ति । रज्ज्वज्ञानात्सर्पमालादण्डधारादिप्रतीतिवदित्यर्थः । ज्ञाननिवर्त्यत्वेन जगतोऽनिर्वचनीयतां दर्शयति—यद्बोधाद्विनिवर्तत इति । एतेन बाध्यत्वमनिर्वचनीयत्वमित्युक्तं भवति । यद्विषयो बोधो यद्बोधः । तस्माद् ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरूपादिदं जगत्सोपादानं विनिवर्तते विशेषेण निवर्तते । अत्यन्तं समुच्छिद्यत इत्यर्थः । अयं भावः ।

नमस्तस्मै परानन्दवपुषे परमात्मने ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै. २ । १ । १) इत्यादिशास्त्राद्ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनमित्यवगम्यते । तच्च केवलमेव न कर्मसमुच्चितम् । "न कर्मणा न प्रजया" (महानारा. १० । ५) इति साधनान्तरनिषेधात् । मोक्षश्च निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मनावस्थानम् । तथा च प्रपञ्चस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" इति शास्त्रमर्थवत्स्यात्, नान्यथा । प्रपञ्चोऽपि ज्ञाननिवर्त्यस्तदा स्यात्, यद्यज्ञानमात्ररूपः स्यात् । सत्यत्वे तस्य न ज्ञाननिवर्त्यत्वं संभवति, विरोधाभावादिति । तदेवं तटस्थलक्षणेन सर्वाधिष्ठानं सर्वनिषेधावधिभूतं ब्रह्म निर्दिष्टम् । तस्यैव स्वरूपलक्षणं दर्शयति–परानन्देति । परो निरतिशय आनन्दो वपुः स्वरूपं यस्य स तथा । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै. ३ । ६ । १) इति श्रुतेः । अत्रानन्दशब्दः सत्यादीनामप्युपलक्षणार्थः ।

ननु नमस्कर्तुर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् कथं ब्रह्म नमस्कार्यमिति चेत् । नायं दोषः । कारणत्वाक्रान्तस्य नमस्कार्यत्वादिति । परमात्मन इत्यात्मनः परमत्वनिर्देशेन ब्रह्मात्मैक्यलक्षणो विषयो दर्शितः–यद्बोधाद्विनिवर्तत इति ॥ १ ॥

प्रयोजनमज्ञाननिवृत्तिलक्षणं दर्शितम् । संबन्धाधिकारिणा-

सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । म-

अतीतानेकजन्मसुकृतप्रसादासादितशुद्धबुद्धिमतां

यथार्थोद्बोद्धव्यौ । तत्राधिकारिस्वरूपनिरूपणपुरःसरं ग्रंथस्य पातनिकामाह—अतीतानेकेत्यादिना ।

अयमर्थः । अनाद्यविद्याकल्पितसंसारवासनावासितान्तःकरणानामहं कर्ता भोक्तेत्यभिमन्यमानानां स्वर्गनरकसुखदुःखमनुभवतां पूर्वपूर्वभोगवासनया प्रवृत्तिमार्गरतानां जीवानां कथं निवृत्त्युन्मुखत्वं भवितुमर्हतीत्याशङ्कयाह—अनेकजन्मेति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं ततः फलभोगः पुनस्तद्वासनया कर्मानुष्ठानमविरतिः कर्ममार्गात्, तथापि बहुजन्मासादितयादृच्छिकपुण्यपुञ्जपरिपाकवशात्कस्मिंश्चिज्जन्मनि निवृत्त्युन्मुखतापि स्यात्। ततोऽनेकजन्मसु नित्यनैमित्तिककर्ममात्रमनुतिष्ठन्ति तेनानेकजन्मसुकृतेन प्रसादासादिता शुद्धेरन्तःकरणस्य वृत्तिः शुद्धिर्यैस्ते तथा, तेषाम्। पुनः कथंभूतानाम् । विवेकादिसंपन्नानाम् । तत्र विवेको नाम नित्यानित्यवस्तुविवेकः । स च ब्रह्मैव नित्यं ततोऽन्यत्सकलमनित्यमित्येवमाकारः “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” (तै.२।१।१) “ अजो नित्य शाश्वतः ” (कठ. २ । १८। गी. २।२०), “ नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” (बृह. ३ । २८),“ नेह नानाऽस्ति किञ्चन ” (बृह. ४ । ४ । १९ । कठ. ४ । ११),

हतोऽहंकारः । अहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूता-

विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसंपन्नानां परित्यक्तसर्वकर्मणां मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतां तदुपायभूतं तत्त्वज्ञान-

"यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति" (छा. ७ । २४ । १), "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा. ६ । १ । ४) इत्यादिवाक्यपर्यालोचनयोत्पद्यते । वैराग्यं तु "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" (बृह. २ । ४ । ६) "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" (छा. ८ । १ । ६) इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयोत्पद्यते । ततः "शान्तो दान्तः" (बृह. ४ । ४ । २३) इत्यादिवाक्यालोचनया शमादिरुत्पद्यते । तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । आदिशब्दादुपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धा संगृह्यन्ते ।

साधनसंपत्त्यभिव्यञ्जकमाह—परित्यक्तेति । परितः सर्वात्मना त्यक्तानि सकलानि लौकिकानि यादृच्छिकदेहयात्रातिरिक्तानि वैदिकान्यप्यावश्यकातिरिक्तानि यैस्ते तथा तेषामिति यावत् । कथमेतावता मोक्षशास्त्रे प्रवृत्तिः प्ररोचनाकाङ्क्षाभावात् । प्रयोजनमाकाङ्क्षन् हि प्रवर्तते प्रेक्षावान् । अत आह—मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतामिति । मात्रशब्दः कामनान्तरशङ्कानिवृत्त्यर्थः ।

निं । पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् ।
पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य

मापाततः श्रुतिमुखादधिगतमवाप्तुमिच्छतामतिलघु-

ननु मात्रशब्देन न कामनान्तरव्यावृत्तिः, तत्त्वज्ञानमवाप्तुमिच्छतामित्यनेन विरोधादित्याशङ्क्य तस्यापि मोक्षोपायत्वेनेच्छाविषयत्वान्न कामनान्तरत्वमित्याह–तदुपायभूतमिति । ननु " एतावदरे खल्वमृतत्वम् " (बृह. ४।५।१५) इति श्रुतेस्तत्त्वज्ञानस्यैव फलत्वावगमनान्न तस्य मोक्षोपायतेति चेत् । उच्यते । दुःखनिवृत्त्यानन्दावाप्ती पुरुषार्थौ । न तत्त्वज्ञानं तयोरन्यतरत् । तस्य कार्यरूपस्यानित्यत्वेन तदयोगात् । परिशेषात्तत्त्वज्ञानस्य फलसाधकत्वमेव । अमृतत्वशब्दप्रयोगस्तु जीवनसाधने लाङ्गलादौ जीवनशब्दप्रयोगवन्नानुपपन्नः । तथा चोपायापेक्षाप्युपेयार्थेति न मात्रपदवैयर्थ्यमिति ।

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं कुतोऽवगतमिति तत्राह–श्रुतिमुखादिति । " यद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः " (मुण्ड. २ । २ । ७) " विद्ययाऽमृतमश्नुते " (ईशा. ११) "तस्मिन् दृष्टे परावरे " (मुण्ड. । २ । २ । ८) इत्यादिश्रुतिमुखादित्यर्थः । तर्हि प्राग्मयेन तत्त्वज्ञानं श्रुतिमुखात्, कुतस्तदिच्छेति तत्राह–आपातत इति । विचारं विना सामान्यतोऽधिगतमित्यर्थः । नन्वेतादृशानामधिकारिणां तत्त्वनि-

स्वार्द्धभागं विहायार्द्धभागं चतुर्धा वि-
भज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं मायारू-

नोपायेन कथमिदमुत्पद्यतामिति मन्वानः सम्नाचार्य ॐकारं सर्ववेदसारभूतं तथाविधसम्यग्बोधसमुदयनि-

र्णयप्रधानं शारीरकमेव व्याख्येयम् । किमपूर्वपञ्चीकरणनिर्णयेनेत्यत आह—अतिलघुनोपायेनेति । मन्वानो विचारयमाणः । सिद्धार्थमाह—ॐकारमिति । ॐकारं प्रतिपद्येति व्यवहितेन संबन्धः । अतिविततगम्भीरे भाष्ये बहुवादिविसंवादनिरासपटीयस्यल्पप्रज्ञाधिकारिणो न व्युत्पादयितुं शक्या । अतः सार्थक एव पञ्चीकरणारम्भ इत्यभिप्राय । तथाविधेति । मोक्षोपायभूतस्य बोधस्य समुदयः सम्यगनायासेन उदय उत्पत्तिस्तस्य निदानं समीचीनं कारणमित्यर्थ. । सम्यक्त्वं च ज्ञानस्य निरतिशयफलहेतुत्वात् । ननु वेदार्थविचारस्यैव तथाविधज्ञानोपायत्वाद्वेद एव व्याख्येयः, न प्रणव इत्यत आह—सर्ववेदसारभूतमिति । ॐकारो हि सर्ववेदसारभूतः सर्ववाग्व्यापकत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । तथा च श्रुतयः " तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा " (छा. २ । २३ । ४) इति, तथा " ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् " (छा. १।१।१)

पदर्शनमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।

दानीं प्रतिपद्य तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं नि· वेदयितुकामस्तद्वयवभूतमकारमवतारयन्नध्यारोपा·

" भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव " (माण्डू. १) इत्याद्याः। स्मृतिरपि "वेदः प्रणव एवायम्" इत्यादिका। तथा चोंकारनिरूपणमेव सर्ववेदार्थनिरूपणमित्यर्थः। ननु तत्त्वज्ञानमिच्छतां तन्निर्णायकमहावाक्यनिरूपणमुचितं न प्रणवनिरूपणमत आह—तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं निवेदयितुकाम इति। प्रणवस्वरूपेऽर्थतो निरूपिते महावाक्यमेवार्थतो निरूपितं भवेदित्यर्थः। ननु ब्रह्मात्मैक्यं विचारविषयः। स च वाक्यार्थः न पदार्थः। वाक्यं चानेकपदात्मकम्। तथा च प्रणवस्य वर्णत्रयात्मकत्वेन पदत्वान्न वाक्यता। अतो न तन्निरूपणेन वाक्यार्थो निरूप्येतेति तन्न। प्रणवस्यापि वाक्यत्वात्। न वर्णसमूहः पदमिति पदलक्षणं, वाक्ये व्यभिचारापत्तेः। किञ्च प्रत्येकं संभूय च वाक्यांशबोधको वर्णः पदमिति तल्लक्षणम्। अन्यथैकाक्षराणामर्थवाचकानां पदत्वं (न) स्यात्। स्मर्यते च "अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्यभिधानम्। अतो न वर्णसमूहः पदमिति। तथा

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च

पश्चादन्वयमनुसरन् प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं प्रथमं स्थूलप्रपञ्चमुपन्यस्यति–पञ्चीकृतेति।

अस्यायमर्थः। आकाशवायुतेजोम्बुपृथ्व्याख्यानि भूतानि

चाकारादीनामपि पदत्वात्तत्समुदायात्मकस्य प्रणवस्य वाक्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः।

ननु पदार्थावगतिपूर्विका वाक्यार्थावगतिः। अतः पदार्थो वर्णनीय इत्यत आह–तदवयवभूतमकारमिति। तस्य प्रणवस्यावयवभूतमित्यर्थः। वाक्यार्थो ह्यद्वितीयब्रह्मस्वरूपम्। अतस्तदवगमाय तदवयवो निरूपणीय, किं प्रपञ्चोपन्यासेनेत्यत आह–अध्यारोपेति। वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः। अध्यारोपितस्याधिष्ठानमात्रपर्यवशेषणमपवादः। अपवादस्य प्रतिषेधरूपत्वात्तस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात्, तदर्थमध्यारोपस्य प्राथम्यम्। तथा च तदवयवनिरूपणाय प्रपञ्चोपन्यास इति भाव.। त्रयाणां वर्णानां प्रणवावयवत्वे समाने किमित्यकारार्थः प्रथमतो निरूप्यते। तत्राह–प्रतिपत्तिसौकर्येति। स्थूलप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि न तस्याविद्यात्मकता प्रसिद्धा। अविद्यात्मकत्वानुपपादने च तस्य न ज्ञानेनापवादः संभवति। अतस्तन्निरूपणायैव स्थूलप्रपञ्चोपन्यास इति भावः।

" पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि " इति पदं व्याचष्टे–अस्या-

तावदविद्यासहायात्परस्मादात्मनः सकाशादनुक्रमेण जातानि । तानि चातिसूक्ष्माणि व्यवहाराक्षमाणि । तदीयस्थौल्यापेक्षायां कल्पितव्यवहर्तृप्राणिनि-

---

यमर्थ इति । स्थूलभूतानां पञ्चीकृतत्वमुपपादयितुं तत्कारणभूतानां सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिं दर्शयति—आकाशेति । "तस्मादात्मन आकाशः संभूतः" (तै. २ । १ । १) इतिश्रुतिसिद्धेयं सृष्टिरुच्यते । अन्नशब्दः पृथिवीवाचकः । "पृथिवी चान्नम्" (तैत्ति. ३ । ६ । १) इति श्रुतेः । कथं शुद्धस्यात्मनो जगत्कारणत्वमित्यत आह—अविद्यासहायादिति । अनुक्रमस्तु श्रुतिसिद्धः । तेषां स्वरूपमाह—अतिसूक्ष्माणीति । सूक्ष्माण्यगोचराण्यत एव व्यवहाराक्षमाणि । तानि यदा पञ्चीकृतानि भवन्ति तदा स्थूलानि भवन्तीत्यन्वयः । तेषां किं पञ्चीकरणमकस्मादेव नेत्याह—कर्मापेक्षयेति । तत्किं स्पन्दनात्मकमेवापेक्ष्यम्, नेत्याह—धर्माधर्मकेति । धर्माधर्मात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा । व्यवहारनिर्वाहकेति कर्मणः पञ्चीकरणोत्पादने योग्यतोक्ता । सूक्ष्माणामव्यवहार्यत्वाद्व्यवहारान्यथानुपपत्त्या पञ्चीकरणं कल्प्यमिति व्यवहारपदेन प्रमाणमपि सूचितमिति भावः । व्यवहारो व्यवहर्तृसाध्यः । न च व्यवहर्ता अद्वैतमतेऽस्ति । तत्राह—कल्पितव्यवहर्तृप्राणीति । निकायः समूहः । अनाद्यवि-

सर्वं विराडित्युच्यते । एतत्स्थूलशरीरमात्मनः ।

कायव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मककर्मापेक्षया तान्येव पञ्चीकृतानि स्थूलानि भवन्ति । तानि हि प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यन्ते । तत्र चैकैकं भागं प्रविहायापरेषु भागेष्वेकैकशश्चातुर्विध्ये सिद्धे सति तत्तदात्मीयमर्धभागं परित्यज्येतरेषु भागेष्वेकैकस्य भागस्यानुप्रवेशे सति प्रत्येकं भूतानि पञ्चतामापन्नानि पञ्चीकृतानीत्युच्यन्ते । तेषु च " वैशेष्यात्तु तद्वाद-

द्यावासनापरिकल्पिता व्यावहारिका जीवा व्यवहर्तार इति नानुपपन्नं किञ्चिदिति भावः । तानि चेत्यादि उच्यन्त इत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टः ।

कथं तर्हि भूतानां पञ्चात्मकत्वे समाने व्यवहारासांकर्यमत आह—तेषु चेति । वैशेष्याद्भागस्याधिक्यात्तद्वादः पृथिवीजलमित्यादिव्यवहार इत्यर्थः । वीप्सा सूत्रे अध्यायसमाप्त्यर्था । तथा च न व्यवहारसंकर इत्यर्थः । पञ्चीकरणप्रतिपादकश्रुत्यादिप्रमाणाभावे कथं पञ्चीकरणं सिद्धवदुपन्यस्यत इत्याशङ्क्य परिहरति—न चेत्यादि तानि चेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणतां सिद्धवत्कृत्य तद्दृष्टान्तेन

स्तद्वादः" (ब्र. सू. २ ४. २२) इति न्यायेन व्यवहारासंकरः सिद्ध्यति । न च पञ्चीकरणमप्रमाणकमिति वक्तुं युक्तम् । भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गाङ्गीकारवत्त्रिवृत्करणश्रुतौ पञ्चीकरणाङ्गीकारात् ।

ननु भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ ब्रह्मणः सच्छब्दितस्याद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थं सृष्टिपरिपूर्तये च भूतद्वयमश्रुतमपि

त्रिवृत्करणश्रुते पञ्चीकरणोपलक्षणपरतामाह--भूतत्रयेति । भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकोपलक्षणता युज्यते, न त्रिवृत्करणश्रुते पञ्चीकरणोपलक्षणता, प्रमाणाभावादित्याशङ्कते--ननु भूतत्रयेति । नुशब्दसूचित वैषम्यमुपपादयति--ब्रह्मण इति । " सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यारभ्य "तत्सत्य स आत्मा" (छान्दोग्य ६ । २ । १) इत्युपसंहारात्सच्छब्दितं ब्रह्म । तस्माद् ब्रह्मणो भूतद्वयानुत्पत्तौ नाद्वितीयता तस्य सिद्ध्येत् । कार्यकारणयोरभेदेन सत्यद्वितीयतोपपद्यते । एतदुक्तमद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थमिति । सृष्टिपरिपूर्तय इति । जगदन्त पातिनोर्वाय्वाकाशयोर्ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणो जगत्सृष्टि परिपूर्यते, सकलजगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधादित्यर्थ । चकारो हेतुसमुच्चयार्थ ।

ननु छान्दोग्ये (६ । ३) भूतत्रयस्यैवोत्पत्तिश्रवणात् अश्रुत भूतपञ्चककल्पनमयुक्त, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादि-

श्रुत्यन्तरमाश्रित्य गुणोपसंहारन्यायेनोपसंहर्तव्यम् । त्रिवृत्करणश्रुतौ तु पञ्चीकरणोपलक्षणे न कारणमस्तीति चेत् । न । छान्दोग्ये भूतपञ्चकसृष्टिविवक्षायां पुन-

---

स्यत आह—भूतद्वयमश्रुतमपीति । गुणोपसंहारेति सकलशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति प्रतिपादने एकस्यामेव शाखायां चातुर्होत्रकर्मप्रतिपत्त्यसिद्धेर्यथा शाखान्तरमाश्रित्य तदुपसंहारस्तथेहापि शाखान्तरमाश्रित्य भूतद्वयसर्गोपसंहार इति। तथा च नाश्रुतकल्पना, शाखान्तरे श्रुतत्वात्।नापि श्रुतहानिः पञ्चकसर्गेऽपि श्रुतस्य त्रिसर्गस्यापरित्यागादित्यर्थः ।

एवं भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणे प्रमाणमभिधाय त्रिवृत्करणश्रुतिः पञ्चीकरणोपलक्षणा न प्रमाणमित्याह—त्रिवृत्करणेति । अयमाशयः । त्रिवृत्करणं तु साक्षाच्छ्रूयते न पञ्चीकरणं, तादृशश्रुत्याद्यभावात् । ननु सूक्ष्मयोर्वायुनभसोरव्यवहार्यत्वात्, तदीयस्थौल्यस्य भूतान्तरानुप्रवेशाभावेऽभावात्, व्यवहारान्यथानुपपत्त्या पञ्चीकृतिः कल्प्यत इति चेत् । न। तस्यान्यथाप्युपपत्तेः सूक्ष्माणामपि परमाणूनां व्यवहार्यत्वात्। तेषां प्रत्यक्षव्यवहारो नास्तीति चेत्तदिहापि तुल्यं, वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वात् । अतो न पञ्चीकरणोपलक्षणे प्रमाणमिति । किमेतच्चोद्यं भूतत्रयसर्गश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणत्वमनङ्गीकुर्वत इति विकल्पवाक्यैकवाक्यतया सकलसर्गप्रतिपादकश्रुतीनां प्र-

त्रिवृत्करणव्यपदेशस्य परिसंख्यार्थत्वे प्रकरणविरोधप्रसङ्गात्। किं च नभोनभस्वतोरपि स्थूलौ भागौ शब्दस्पर्शौ श्रोत्रेण त्वचोपलभ्येते। "पञ्च चेन्द्रियगोचराः" (गी. १३।५) इत्यत्र स्थूलानि भूता-

---

हाणि समन्वयाभावप्रसङ्गाच्चाच इत्याह—नेति। द्वितीयं दर्शयति—छान्दोग्येति। परिसंख्यार्थत्व इति। "अपपरी वर्जने" (पा. सू. १।४।८८) इति सूत्रात्पञ्चीकरणनिवृत्त्यर्थत्व इत्यर्थः। प्रकरणविरोधेति। छान्दोग्ये उपलक्षितभूतपञ्चकसृष्टिं प्रक्रम्य त्रिवृत्करणमात्रप्रतिपादने प्रकरणविरोध इत्यर्थः। न पञ्चीकरणे प्रमाणाभावः, व्यवहारान्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात्। नच परमाणुव्यवहारात्तस्य व्यवहारः स्यादिति वाच्यं, स्थूलो वायुर्व्याप्तं नभ इति व्यवहारस्य तद्विलक्षणत्वात्। नभोनभस्वतोर्भूतान्तरानुप्रवेशे रूपादिमत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि त्रिवृत्करणपक्षे ऽग्नितमसोर्गन्धवत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति तुल्यम्। अथ पृथिव्यंशस्याल्पत्वादितरांशस्याधिक्याच्चातिप्रसङ्ग इति चेत्तुल्यमन्यत्राप्यभिनिवेशादिति। न च नभोनभस्वतोरप्रत्यक्षता, प्रत्यक्षगुणकत्वात्। न च वातानीतगन्धाश्रये व्यभिचारः, तस्य कदाचित्तज्जातीयप्रत्यक्षोपपत्तेरिति नावद्यं किञ्चित्। इतोऽपि पञ्चीकरणमभ्युपेयमित्याह—किं चेति।

नैन्द्रियगोचरशब्देन व्याख्यातानि भगवता भाष्यकृता । न च शब्दस्पर्शयोः स्थौल्यं भूतान्तरानुप्रवेशादृते सिद्ध्यति । तानि चैतानि पञ्चीकृतानि पञ्चसंख्याकानि भूतानि स्वकार्यव्यापित्वान्महान्ति च व्यपदिश्यन्ते । तेषां च कार्यमन्तःकरणप्राणसम-

---

कथं शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वतःस्थूलभागात्मतेति । तत्राह—पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति । कथं भाष्यकारैरिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलानि भूतानि व्याख्यातानीति चेत्, कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायेणेति ब्रूमः । न कार्यकारणयोः परमार्थतो भेदोऽस्ति, सर्वस्य भेदमात्रस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु "महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥" (गी. १३।५) इत्यत्र महाभूतशब्देनैव स्थूलभूतानामुक्तत्वादिन्द्रियगोचरशब्देन पुनर्महाभूतव्याख्याने पौनरुक्त्यापात इति चेत् । न । महाभूतशब्देन सूक्ष्मभूतोक्तेः । कथं तेषां महाभूतशब्दवाच्यतेति चेत् । न । लिङ्गदेहाख्यस्य स्वकार्यव्यापित्वेन महत्त्वोपचारात् । वक्ष्यति च "पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति" इति । तथा च शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वतःस्थूलभागता युक्तेति भावः । ततः किम् । अत आह—न चेति । उपसंहरति—तानि चेति । पञ्चीकृतानां महत्त्वे हेतुमाह—स्वकार्येति । तेषां

ष्टीनामिन्द्रियसमष्टीनां च गोलकादिभेदभिन्नमाधिदैविकं ब्रह्माण्डमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च तत्तदुच्चावचपरिच्छिन्नशरीरभेदजातम् । तदिदं भूतभौतिकरूपं सकलमपि स्थूलं जगदध्यात्माधिदैवादिभेदभिन्नमेकीकृत्य विराडित्युच्यते । न पुनराध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकविभागोऽस्ति सर्वस्यास्य भेद-

कार्यमेव गमयति—तेषां चेति । चकारः पुनरर्थे । अन्तःकरणसमष्टिः सर्वान्त करणसमुदायः । प्राणसमष्टिः सर्वप्राणसमुदायः । सर्वेन्द्रियसमुदाय इन्द्रियसमष्टिः । तासां गोलकादिभेदैः स्थानभेदैर्भिन्नं सकलमपि स्थूलं जगदेकीकृत्य विराडित्युच्यते । अध्यात्मधिदैविरिति योजना । विविधं राजत इति विराट् । तत्राधिदैविकं निर्दिशति—ब्रह्माण्डमिति । आध्यात्मिकं गोलकादि । आधिभौतिकमिन्द्रियाणां विषयः । उच्चो देवमनुष्यादिः । अवचः तिर्यगादिः । भूतभौतिकरूपमिति । कारणकार्यरूपमित्यर्थः ।

कथमसंकीर्णानामाध्यात्मिकादीनामेकीकरणम् । तत्राह—न पुनरिति । विभागो वास्तव इति शेष. । कुत इत्यत आह—सर्वस्येति । अयं भावः । आध्यात्मिकादिकार्यंभूतपञ्चकाभिन्नं भूतपञ्चककार्यत्वात् । यद्यस्य कार्यं तत्ततोऽभिन्नम् । यथा मृत्कार्यं करकादि मृदभिन्नम् । तथा चेदम् । तस्मात्तथा ।

जातस्य भूतपञ्चककार्यस्य मृद्विकारस्येव तद्व्यतिरेकेणाभावादिति ।

अथेदं वैराजमेव रूपं प्रत्यगात्मतया प्रतिपत्तव्यं, न त्वन्यदात्मतत्त्वं ज्ञातव्यमस्तीति चेन्नेत्याह—एतत्स्थूलशरीरमात्मन इति । ननु इदमात्मनः शरीरमपवर्गे नोपयुज्यते, तस्याशरीररूपत्वात् भोगायतनत्वेन भोगोपयोगित्वं वक्तव्यम् ।

न च पितृपुत्रादौ मुद्गरघटप्रध्वंसादौ व्यभिचारः, उपादानरूपकारणविशेषस्य विवक्षितत्वात् । साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् । तत्र वक्तव्यं किं मृद्घटयोरत्यन्तभेदः, उत भेदाभेदाविति । तत्र नाद्यः । कुण्डकस्यापि मृज्जातीयत्वप्रसङ्गत्वात् अत्यन्तभेदाविशेषात् । द्वितीयेऽपि किं कारणस्य कार्यात् भेदाभेदौ, कार्यस्य वा कारणात् । न । उभयथाऽपि वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात् ।

ननु कार्यस्य कारणात्मनाभेदः कार्यात्मना भेद इत्यापेक्षिको भेदव्यवहार इति चेत् । न । सापेक्षस्य स्वरूपस्यावास्तवत्वात् । यद्धि यस्यान्यानपेक्षस्वरूपं तत्तस्य तत्त्वम्, यदन्यापेक्षं न तत्तस्य तत्त्वम् । अन्याभावेऽभावात् । अतः प्रतीयमानभेदस्य मिथ्यात्वान्न कार्यकारणयोर्वास्तवो भेद इति लोकायतिकदृष्ट्या शङ्कते—अथेति । परिहरति—नेत्याहेति । आत्मनः शरीरसंबन्धाभावमभिप्रेत्य शा-

इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । एतदुभयाभिमान्यात्मा । एतत्त्रयमकारः ।

कुत्र च तदभिमानाधीनो भोगः स्यादिति तत्र जागरिते तदभिमानप्रयुक्तो भोगो भवतीति वक्तुं जागरितं लक्षयति—इन्द्रियैरिति । सुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थं शब्दादिविषयवाचकमर्थ पदं स्वप्नं निरसितु-

कामेन—नन्विति । संभवे वा आत्मन एतच्छरीरं मोक्ष उपयुज्यते, अवस्थान्तरे वेति विकल्प्य प्रथमस्यासंभवमाह—अपवर्ग इति । कुत इत्यत आह—तस्येति । " अस्थूलम् " (बृह. ३ । ८ । ८) इत्यादिश्रुतेरशरीरतेत्यर्थ. । अवस्थान्तरमाकाङ्क्ष्याह—भोग्यायतनत्वेनेति । भोगः सुखादिसाक्षात्कारः । तदायतनत्वं तन्निष्पादनस्थानत्वम् । भोगोपयोगित्वं तु तत्साधनत्वमिति विवेकः । उभयं स्वात्मपरात्मभेदेनेति द्रष्टव्यम् । कुत्रेति । कस्यामवस्थायामित्यर्थः । चकार. समुच्चयार्थः । एतदुत्तरत्वेन मूलमवतारयन्नाह—तत्रेति । तस्यां शङ्कायां सत्यामित्यर्थः । उपलब्धिर्जागरितमित्युक्ते सुषुप्तेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि स्वरूपोपलब्धिसत्त्वात् । अन्यथा ' सुखमहमस्वाप्सम् ' इत्युत्थितस्य परामर्शानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थपदमित्याह—सुषुप्तीति । ननु स्वरूपमप्यर्थ एव । तत्राह—शब्दादीति । तावत्युक्ते

मिन्द्रियविशेषणम् । तत्र हि विद्यमानमपि मनो विविधविषयाकारेण परिणतं साक्षिणो दृश्यतयाव-तिष्ठमानं नोपलब्धौ करणं भवतीति भावः ।

स्वप्नेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—स्वप्नमिति । अस्त्येव तत्रापि मनो-ऽन्तरमिन्द्रियमिति चेत्तत्राह—तत्रेति । तत्र स्वप्नावस्थायां यद्यपि मनसोऽवस्थानमस्ति तथाऽपि दृश्यविषयाकारपरिणत-त्वान्न तद्ग्राहकवृत्त्याकारपरिणामः संभवति, युगपदेव ग्राह्यग्राह-कत्वेन विरुद्धपरिणामद्वयानुपपत्तेः ।

ननु उपादानभूताविद्यावृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिमात्रवेद्यत्वात्नेन्द्रि-यवेद्यः स्वाप्नपदार्थः । अतः स्वप्ननिवृत्तये इन्द्रियविशेषणं युक्त-मिति । ननु विवरणानुसारिणस्तु निद्रादोपदूषितान्त:करणाव-च्छिन्नचैतन्यं स्वाविद्याशक्तिविवर्तस्वप्नावलम्बनमिच्छन्ति, अ-न्तःकरणस्य च तद्ग्राहकवृत्त्याकारपरिणामम् । अत इन्द्रियैरर्थो-पलब्धिर्जागरितमिति तन्मतेऽतिव्याप्तिरिति चेत् । न । तन्मते या-प्नपदस्यानुसंधेयत्वात् । न च तर्हि जाग्रत्सुखाद्युपलब्धावव्या-प्तिरिति शङ्क्यम्, सुखादेरिन्द्रियवेद्यत्वानभ्युपगमादिति द्रष्ट-व्यम् । यद्वा मनस इन्द्रियत्वानभ्युपगमान्न मनोमये स्वप्नेऽ-तिव्याप्तिः ।

ननु कथं मनस इन्द्रियत्वस्यानभ्युपगम इति । उच्यते । लिङ्गदेहावयवगणनावसरे कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चक-

ननु वैराजे शरीरे जागरिते च प्रत्यगात्मा कथमहं ममेत्यभिमानभागी भवितुमुत्सहते । न हि तस्यासङ्गोदासीनस्य क्वचिदहंकारो ममकारो वा युज्यते ।

मितीन्द्रियत्वस्य चाक्षादिष्वेव नियमितत्वात् । तथाचान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमे तस्यानिन्द्रियत्वात्र तद्वैये स्वमेऽतिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु विचार्यते । अन्तःकरणवृत्तिर्हि द्विधा, वृत्तिः फलं चेति । तत्र वृत्तिरन्तःकरणस्य विशिष्टशब्दादिप्रमाणबलात्तत्तद्विषयाकारसमुल्लासः । फलं तु तस्य चक्षुरादिद्वारा बाह्यविषयाकारपरिणामः । तदुभयं प्रमाणमेव । न पुनरप्रमाया अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वं मायावादिनाभ्युपेयते, तस्या अविद्याविवर्तत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तमिष्टसिद्धिकारैः—"सदसद्भ्यामनिर्वाच्याविद्या वेद्यैः सह भ्रमः" । इति । तस्मात्स्वप्नस्य विपर्ययत्वान्नान्तःकरणपरिणामत्वमित्यतः सुष्ठूक्तं नोपलब्धौ करणं भवतीति भाव इति ।

यत्तु तदुभयाभिमान्यात्मा विश्व इत्युक्तं तदयुक्तम्, आत्मनोऽभिमानाभावादिति शङ्कते—नन्विति । वैराजे शरीरे अहमिति जागरिते ममेति विभागः । "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" (बृह. ४ । ३ । १५) इति श्रुतिमाश्रित्यात्मनोऽभिमानाभावं दर्शयति—न हीति ।

सिद्धान्ती अभिमानस्य वास्तवमसत्त्वमङ्गीकृत्य काल्प-

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि, तत्कार्यं च पञ्चप्राणाः दशेन्द्रियाणि मनो बु-

तत्र वस्तुतोऽभिमानाभावेऽपि कल्पनया तदुपपत्ते-रित्यभिप्रेत्य स्थूले शरीरे जागरिते चाहंममाभिमा-नयतः संज्ञां दर्शयन्नध्यात्माधिभूताधिदैवविभागा-भावं सूचयति–तदुभयेति ।

ननु वैराजं शरीरं जागरितं उभयत्राभिमानी चेति कथमेतत्त्रयमद्वैतवादिभिरास्थीयते, तत्राह–एतत्त्रयमिति ।

तदेवमाद्यमकारं निरूप्य मध्यममुकारं निरूप-यितुं सूक्ष्मप्रपञ्चं कथयति–अपञ्चीकृतेति ।

अयमर्थः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणि सूक्ष्म-

निकोऽभिमान इति परिहरति–तत्रेति । अध्यात्माधिभूताधि-दैवविभागाभावम् । वस्तुत इति शेषः । द्वैतापत्तिमाशङ्कते–न-न्विति । वास्तवाभेदमाश्रित्य परिहरति–तत्राहेति । वृत्तानु-वादपुरःसरमुत्तरग्रन्थमवतारयति–तदेवमिति । अपञ्चीकृतप-ञ्चमहाभूतानीति पदतात्पर्यं कथयति–अयमर्थ इत्यादिना । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्त्वपञ्चीकृतानि भूतानीति योजना । तेषां सूक्ष्मत्वमाह–तन्मात्राणीति । तेषामाकाशादीनां मात्राणि का-

भूतानि परस्परमनुप्रवेशशून्यान्यपञ्चीकृतानि पञ्चसंख्याकानि पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति । तेषां च कार्यं कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं बुद्धिर्मनश्चेत्यन्तःकरणद्वयमिति सप्तदशकं लिङ्गम् । तच्चेद कयापि विधया प्रतीचो गमकत्वादेव लिङ्गमिति व्याख्यायते । तत्कार्यत्वमुक्त्वा भौतिकत्वमभिदधानो लिङ्गस्याहंकारिकत्वमप्रामाणिकमिति मन्यते । तदेतदपञ्चीकृतभूतपञ्चकं लिङ्गम् ।

रणानि । तेषां पञ्चीकृतत्वं दर्शयति—परस्परेति । पूर्ववदिति । स्वकार्यव्यापित्वादित्यर्थः । तेषां कार्यमाह—तेषां चेति । वाक्पाणिपादपायूपस्थानीति कर्मेन्द्रियाणि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि । प्राणादि वायुपञ्चकम् । चित्ताहंकारयोर्बुद्धिमनसोरन्तर्भावमभिप्रेत्याह—अन्तःकरणद्वयमिति । तेषां लिङ्गशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—प्रतीचो गमकत्वादिति । प्रतीचः प्रत्यगात्मनो गमकत्वाज्ज्ञापकत्वात् । लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गमिति व्युत्पत्त्या गमकं लिङ्गमिति प्रसिद्धेः । कयापि विधयेति । केनापि प्रकारेण इन्द्रियाणि स्वप्रवृत्त्या स्वप्रेरकमनुमापयन्तीत्यर्थः । तत्कार्यत्वमिति । तस्य सप्तदशावयवात्मकस्य लिङ्गस्य अहंकारिकत्वमहंकारविषयत्वमित्यर्थः । अप्रामाणिकमिति इति । इयत् भूतकार्यमतोऽस्मिन्नहमि-

द्विश्वेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणे-

---

षञ्च सप्तदशकं पूर्वोक्तभूतकार्यात्मकतया भौतिकम् । सर्वमेतदेकीकृत्य हिरण्यगर्भशब्देनोच्यत इति हिरण्यगर्भस्यापि विराडात्मवदनात्मत्वम् । किन्तु तदुपाधित्वमित्यभिप्रेत्याह—एतदिति ।

अथाधुना चास्य भोगायतनत्वं यत्र तमवस्थाविशेषं लक्षयति—करणेष्विति ।

प्रत्ययः स्वप्न इत्युक्ते सुषुप्तावतिप्रसक्तिर्मा भूदित्यु-

स्यात्माभिमानोऽप्रामाणिक इत्यर्थः । भूतभौतिकयोः कार्यकारणत्वेनाभेदमाश्रित्य हिरण्यगर्भशब्देन ब्रूत इत्याह—तदेतदिति । भौतिकत्वे हेतुर्भूतकार्यात्मकतयेति । हिरण्यगर्भ इव प्रत्यगात्मतया प्रत्येतव्य इति नेत्यत आह—हिरण्यगर्भस्यापीति । हिरण्यगर्भस्यापि नात्मत्वं, किन्तु विराडात्मवत्तदुपाधित्वमित्यन्वयः । तस्यात्मन उपाधिस्तदुपाधिः । तस्य भावस्तत्त्वमिति यावत् । हिरण्यगर्भोपाधिकस्यात्मनोऽपि भोगः किं जागरिते, अथवा अवस्थान्तर इति जिज्ञासायामवस्थान्तरं दर्शयति—अथाधुनेति । करणेषूपसंहृतेषु प्रत्ययः स्वप्न इति स्वप्नलक्षणं, स्वप्नावस्थायां विषयाभावात् ।

धूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत्त्रयमुकारः ।

कं०—सविषयः स्वप्न इति । वासनामयविषयसहितः स्वप्नेऽपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । जागरितव्यावृत्त्यर्थमुक्तं—करणेपूपसंहृतेष्विति ।

ननु तर्हि करणाभावात्कथमयं प्रत्ययः समुद्भवेदित्याशङ्क्याह—जागरितेति । संस्कारग्रहणं न कारणान्तरपरिसंख्यार्थं कारणान्तरस्यादृष्टादेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं हिरण्यगर्भशरीरे स्वप्ने चाहंममाभिमानवतः संज्ञां संगिरते—तदुभयेति । तैजसस्तेजसि वासनायामभिमानितया निर्वृत्तो भवतीति व्युत्प-

सविषयत्वाभावमाशङ्क्याह—वासनेति । करणाभावे प्रत्ययानुदयमाशङ्कते—तर्हीति । संस्कारस्यैव करणत्वान्न करणाभाव इति परिहरति—जागरितेति । कश्चिदाह स्वप्नः स्मृतिरिति । स प्रष्टव्यः स्मृतेः किं लक्षणमिति । संस्कारजन्यत्वमिति चेत्, प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । तन्मात्रजन्यत्वं तु प्रकृते नास्तीत्यत आह—संस्कारग्रहणमिति । परिसंख्या परिवर्जनम् । अदृष्टादेरिति । आदिशब्दाद्दोषो गृह्यते ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्या-

क्रियोच्यते । न च सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्था च तयोर-
भिमानी त्वेतत्त्रितयाङ्गीकारेण द्वैतमाशङ्कितव्यमित्या-
ह–एतत्त्रयमुकार इति ।

नन्वकारात्मकस्थूलशरीरस्योकारात्मकसूक्ष्मशरी-
रस्य च पारमार्थिकत्वाभ्युपगमे द्वैतता स्यादिति ।
नेत्याह–शरीरद्वयेति । कथं पुनरात्माश्रयमात्मविष-
यमज्ञानं कार्याय पर्याप्तम् । अचेतनत्वादिति । त-

न चादृष्टस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिरिति वा-
च्यम्, सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वव्याहतिप्रसङ्गादिति संज्ञां
संगिरते । व्यवहारासांकर्यायेति शेषः । तैजसत्वं निर्वक्ति–
तेजसीति । निर्वृत्तस्तूक्तः । द्वैतापत्तिं परिहरति–न चेति ।

तदेवमकारोकारनिरूपणं सप्रपञ्चं व्याख्याय मकार-
निरूपणमवतारयति–नन्विति । स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चरूपकार्यस्य
तत्कारणमात्रत्वान्न द्वैतमिति परिहरति–नेत्याहेति । अ-
ज्ञानस्य प्रपञ्चोत्पादकत्वासंभवमाशङ्कते–कथमिति । तत्र
हेतुमाह–अचेतनत्वादिति । पर्याप्तमलं समर्थमिति या-
वत् । आत्माश्रयमात्मविषयमित्यस्यायं भावः । न अ-
नात्मनः अज्ञानाश्रयता, तस्याज्ञानोत्पादितत्वेन तदाश्रय-
त्वायोगात् । न हि मृदुत्पादितो घटो मृदाश्रयो भवति ।

आह–साभासमिति । कुलालाद्यधिष्ठितं हि मृदादिघटादिकं कुर्वदुपगम्यते । तद्वच्चिदाभासव्याप्तमज्ञानं शरीरद्वयाकारेण परिणमते विवर्तत इत्यर्थः ।

कथं तर्हि स्वप्रकाशचैतन्यमावरणरूपाऽविद्या समाश्रयेदिति चेत् । तत्र किं वास्तवमाश्रयत्वं न संभवति उत प्रातीतिकमपि । आद्येऽविवाद एव । द्वितीये अहमज्ञ इत्यनुभवविरोधः । तथा चात्माश्रयमज्ञानमिति युक्तम् । तथाऽज्ञानविषयोऽप्यात्मैव । कथं तर्हि घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति अनुभव इति चेत् । तदवच्छिन्नचैतन्यावरणादेवेति ब्रूमः । घटविषयकमज्ञानमित्यत्र घटावरणरूपमज्ञानमिति वक्तव्यम् । तच्च न संभवति प्रमाणप्रयोजनयोरभावेन जडावरणस्य दुर्निरूपत्वात् । प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धायावरणमपेक्षते । न कदाचिज्जडे प्रकाशः प्रसक्तः । विस्तृतमेतद्विवरणाचार्यैरिति नेह वदामः । उक्तं च–

"आश्रयत्वविषयत्वभागिनी
निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो
नाश्रयो भवति नापि गोचरः" ॥
(सङ्क्षे० शारी० १।३१९) इति ।

अतोऽचेतनत्वादज्ञानं कथं कार्याय पर्याप्तमिति । उत्तरमाह–**तत्राहेति** । आ समन्ताद्भासत इत्याभासः चैतन्यं तेन सह वर्तत इति तथा । चैतन्याधिष्ठितमित्यर्थः । दृष्टान्तः

कृतमित्युच्यते। एतत्कारणशरीरमात्मनः। तच्च न सत्, नासत्। नापि सदसत्। न भिन्नं, नाभि-

---

"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्"(बृह० १।४।७) इत्यादिश्रुतावव्याकृतस्य कारणत्वश्रुतेः। कथमात्माज्ञानस्य तु तदुक्तमित्याशङ्क्य तत्रैवाव्याकृतशब्दप्रयोगात्तैवमित्याह—अव्याकृतमिति।

शरीरद्वयहेतोरव्याकृतस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वाभ्युपगमात्, तत्कार्यस्यापि तथात्वात्, अद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—तच्चेति। तस्यापि सत्त्वे सदे-

---

स्पष्ट। प्रपञ्चद्वयकारणमात्माज्ञानमित्युक्तं तदयुक्तं, श्रुतिविरोधादित्याशङ्कां परिहरति—तद्धेदमिति। अव्याकृतं सुषुप्तिर्निद्रा मायाऽविद्या शक्तिरित्याद्यनेकशब्दवाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः।

नन्वज्ञानं सद्वाऽसत्। अथ वा सदसद्भिन्नमुताभिन्नम्। अथ वा भिन्नाभिन्नमिति निरूपणासहिष्णुतया अनिर्वचनीयत्वं प्रकटयितुमाह—शरीरेत्यादिना। तच्च न सदित्युक्तम्। तदाक्षिपति—शरीरद्वयहेतोरिति। तस्य सत्त्वे हेतुमाह—अर्थक्रियाकारित्वेनेति। ततः किमनिष्टमित्यत आह—अद्वैतानुपपत्तिरिति। तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति—तच्चेतीति। तदुपपादयति—तस्यापीति।

येति ब्रह्मण्यवधारणायोगात् अभिधास्यमानज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेश्च सत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ।

तर्हि सत्त्वनिषेधादसत्त्वमेव स्यात् । नभोनलिनीवदिति चेन्नेत्याह—नासदिति । अज्ञोऽहमित्यपरोक्षप्रतीतिविरोधादर्थक्रियाकारित्वाच्च नात्यन्तिकम-

---

नन्वग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदिति सन्मात्रमेवावधारयति श्रुतिर्न तु ब्रह्मासीदिति । तत्कथं ब्रह्मण्यवधारणयोग इति चेत् । न । छान्दोग्ये "सदेव सोम्य" इत्युपक्रम्य, "तत्सत्यं स आत्मा" (छा.६।२-२०) इत्युपसंहारात ब्रह्मण्येवावधारणोपपत्ते । हेत्वन्तरमाह—अभिधास्यमानेति । अयमर्थः । न ज्ञानं वस्तुतो निवर्तकं, तेन सह विरोधाभावात् । विरोधस्तु प्रसिद्ध एव ज्ञानाज्ञानयो', रज्जुतत्त्वज्ञानेन रज्ज्वज्ञानविलयदर्शनात् । यद्यज्ञानं परमार्थत. सत् स्यात् तर्हि ज्ञानेन न निवर्तेत । निवर्तते च तत् । श्रूयते च "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति." (संक्षे०शारी०४।४६) इति । तस्मान्न सदज्ञानमिति सत्त्वासत्त्वयो' परस्परस्पर्द्धिनोरेकनिषेधे ऽन्यविधिनान्तरीयकत्वादसदेवेत्याशङ्कते—तर्हीति । दूषयति—नेत्याहेति । कुत इत्यत आह—अज्ञोऽहमिति । न ह्यत्यन्तासत- शशशृङ्गादेरपरोक्षावभासः संभवतीत्यर्थः ।

नन्वसत्त्वनिषेधे सत्त्वं, सत्त्वनिषेधे चासत्त्वम् । अत. कथं

सत्त्वम् । न च परस्परविरोधे सत्त्वासत्त्वयोर्विधान्तरानुपपत्तिः । संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदप्रतिपादको योऽन्योन्याभावः स यथा एतदुभयविलक्षणस्तद्वदत्रापि सत्त्वासत्त्वविलक्षण इत्यर्थः । अभावान्योन्याभावयोरन्योन्याभावस्य तद्भानाभ्युपगमवदिहापि सत्त्वस्यासत्त्वस्य चानभ्युपगमसंभवादिति भावः ।

तृतीयः प्रकार इत्याशङ्क्याह—न चेति । विधान्तरमेव दृष्टान्तेन साधयति—संसर्गाभावान्योन्याभावयोरिति । संसर्गाभावश्चान्योन्याभावश्च संसर्गाभावान्योन्याभावौ । तयोरन्योन्याभावः अन्योन्यात्मकता । तदभावः अन्योन्यात्मकताऽभावः । तद्भानाभ्युपगमवदिति । तदुभयानभ्युपगमसंभवादिति योजना । अयमर्थः । अनभ्युपगमसंभवादित्यन्ते परिशेषात्प्रकारान्तरसम्भव इति योजनीयम् । "अभावान्योन्याभावयोरिति" पाठे संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदको योऽन्योन्याभावस्तस्य तदुभयविलक्षणत्वाङ्गीकारवदित्यर्थः । यद्यपि तार्किकमते भावान्योन्याभावयोः संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदकः स्वरूपातिरिक्तो ऽन्योन्याभावो नास्ति, तथापि स्वरूपात्मकभेदानभ्युपगमात् भेदकः कश्चिदाकार एष्टव्यो, भावाभावयोरभावयोर्वान्यथापेक्षानपेक्षविरुद्धधर्मयोर्भेदस्वरूपयोरैक्यप्रसङ्गात् । अतो दृष्टान्तोपपत्तिरिति । परिशेषात् सदसत्समुच्चय एवास्त्वित्याङ्क-

अस्तु तर्हि प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधेऽपि समुच्चितं सदसदात्मकमव्याकृतमिति चेत् । नैवम् । विरोधात्, एकत्र तद्भावासम्भवादित्याह–नापीति । तर्हि सतोऽसतः सदसद्भ्यां च भिन्नमिति चेन्नेत्याह–न भिन्नमिति । न हि भेदो धर्मत्वेन स्वरूपत्वेन वा प्रतिपादयितुं शक्यते । धर्मत्वे भेदाभेदविकल्पप्रवेशप्रसङ्गात् । स्वरूपत्वे चान्यतरपरिशेषापातादित्यर्थः ।

तमिति शङ्कते–अस्तु तर्हीति । न च समुच्चयोऽनुपपन्न इति वाच्यम् । त्रिदोषसमुच्चयस्य संनिपातत्ववत्, त्रिगुणसमुच्चयस्य प्रकृतित्ववत्,सदसत्समुच्चयस्याव्याकृतत्वोपपत्तेरिति। परिहरति–नैवमिति । न च संनिपातादिवत्समुच्चयसंभवः, परस्परप्रतिस्पर्द्धित्वात्सत्त्वासत्त्वयोः । न ह्येकमेव वस्तु युगपत् सच्चासच्च भवतीति भावः ।

तर्हि चतुर्थ एव प्रकारोऽस्तित्याशङ्कते–तर्हीति । न हि भेद इति । भेदः किं वस्तु, धर्मस्वरूपं वा । नाद्य इत्याह–धर्मत्व इति । वस्तुधर्मयोर्यो भेदः स किं वस्तुतः सकाशाद्भिन्न उताभिन्नः । आद्येऽपि किं स्वत एवोत भेदान्तरेण । नाद्यः । स्वस्यैव भेद्यभेदकत्वेन कर्मकर्तृत्वविरोधप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । सोऽपि भेदो भेदान्तरेणेत्यनवस्थापातादिति । अभिन्नत्वे, धर्मत्वव्याघातान्नापि द्वितीय इत्याह–स्वरूपत्वे

न्नम्। नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्। न निरवयवं,

भेदनिषेधे प्राप्तमभेदं निरस्यति–नाभिन्नमिति। सदसत्त्वाद्यन्यतमपरिशेषे पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात्, अव्याकृतमात्रपरिशेषे च वस्त्वप्रसिद्धेस्तदसिद्धिरित्यर्थः। भेदाभेदयोरेकैकस्य निषेधेऽपि प्राप्तं भिन्नाभिन्नत्वं विरोधात्प्रत्याचष्टे–नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चिदिति। सतोऽसतश्चेति प्रत्येकं मिलितस्य च प्रतियोगित्वमुच्यत इति ज्ञातव्यम्।

सत्त्वादिना निरंकुशमशक्यत्वेऽपि मूलकारणत्वा-

चेति। घटपटयोर्भेदस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वे घट एव वा स्यात्पटो वा नान्यो भेदोऽस्तीत्यर्थः। पूर्वोक्तदोषानुषङ्गादिति। सतोऽभिन्नत्वे ज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेः असतोऽभिन्नत्वे अपरोक्षप्रतिभासानुपपत्तेः समुच्चयाभेदस्य विरोधिनोः समुच्चयासंभवादेवासंभव इत्यर्थः। तर्ह्यव्याकृताभेद एवास्तु। तत्राह–अव्याकृतेति। पक्षान्तरव्याख्याऽविरोहितार्था। कुतश्चित्पदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह–कुतश्चिदिति। सदाद्यन्यतमादपि न भिन्नं नाभिन्नं नापि भिन्नाभिन्नमित्यर्थः।

ननु सदादिभिः प्रकारैर्निरंकुशमशक्यत्वेऽप्यव्याकृतस्य नानिर्वचनीयता सिध्येत्, प्रकारान्तरेण शक्यनिर्वचनत्वादित्याशङ्कते–सत्त्वादिनेति। निरवयवत्वे हेतुः मूलकारण-

न सावयवं, नोभयम्। किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् ॥

दव्याकृतं निरवयवत्वेन शक्यं निर्वचनीयमित्याशङ्क्याह–**न निरवयवमिति** । न हि तस्यानात्मनो निरवयवत्वं तत्तन्नानाकारविविधप्रपञ्चाकारपरिणामित्वादित्यर्थः ।

तर्हि परिणामित्वादेव मृदादिवदेष्टव्यं सावयवत्वमित्याशङ्क्याह–**न सावयवमिति** । सावयवत्वे कार्यद्रव्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तिः, तत्तत्कार्याकारपरिणामस्य च मिथ्यात्वेन विवर्तत्वादित्यर्थः । अ-

त्वादिति । सावयवस्यावयवपरतन्त्रत्वेनानित्यत्वान्न मूलकारणत्वम् । "मायां तु प्रकृतिम्" (श्वेता. ४ । १०) इति श्रुतेर्न मूलकारणत्वम् । हि यत इत्यर्थः । दूषयति–न निरवयवमितीति । तत्रोपपत्तिमाह–न हीति । निरवयवत्वाभावे हेतुमाह–तत्तन्नानेति । सावयवाकारेण न प्रतीयमानकार्यस्य कारणं निरवयवं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

अस्तु तर्हि कार्यानुसारेण सावयवमेवाव्याकृतमिति शङ्कते–तर्हीति । परिहरति–न सावयवमिति । कार्यद्रव्यत्वेनेति हेतौ तृतीया । ननु कार्यस्य सावयवत्वे कथं कारणं निरवयवम् । परमाणुवदिति चेत् । न । अव्याकृतस्य भवद्भिर्निरवय-

र्थप्राप्तमुभयरूपत्वं विरोधेन प्रत्यादिशति–नोभय-मिति ।

ननु केनापि प्रकारेण निर्वचनीयत्वासंभवेऽपि किं तदनिर्वचनीयत्वम् । न हि लक्षणमन्तरेण लक्ष्याधिगतिरस्ति । तत्राह–किन्त्विति । अस्याज्ञानस्य सर्वथोक्तलक्षणशून्यत्वादत एव निर्वक्तुमशक्यत्वात् यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वेन तत्सिद्धेरात्मनि द्वैतोप-

---

पत्त्याभ्युपगमादिति चेत्, तत्राह–तद्वदिति । कार्यस्यापि सावयवत्वेन स्वरूपे निर्णीते भवेदियमाशङ्का, तदेव न निर्णीयते । प्रतीतिस्तु स्वप्नवदुपपद्यते, स्वप्नस्यारोपरूपत्वात् । आरोप्यस्य वास्तवं सावयवत्वं क्वचिद्दृष्टव्यमिति चेत्, न । पूर्वपूर्वभ्रमकल्पितसावयवत्वस्योत्तरोत्तरोपपत्तेर्न वास्तवसावयवत्वाभ्युपगम इति भावः । पक्षान्तरं निगदव्याख्यातम् ।

ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । तत्कथं केनापि प्रकारेण निर्वचनानर्हम्, वस्तुसिद्धेरिति शङ्कते–नन्विति । उक्तप्रकारेण निर्वचनासंभवेऽपि प्रकारान्तरेणास्ति निर्वचनमित्याह–तत्राहेति । ज्ञानापनोद्यमव्याकृतमिति लक्षणम् । तत्तु पूर्वोक्तरीत्या निर्वचनानर्हमपि निर्वचनीयमेव । न चातिव्याप्तिः । अनिर्वचनीयस्य आत्मनोऽनपोह्यत्वात् । नाप्यव्याप्तिः, भूधरादीनामविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वादिति । नाप्यसंभवः, ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तेरिति । तत्र

त्तिः सिद्धा । तन्निवारणार्थं तद्धानोपायमाह–केवलमिति ।

निरालम्बनज्ञानायोगाद्यत्किञ्चिदालम्बनज्ञानस्य च सनिदानसंसारनिराससाधनत्वासंभवात्तदुचितं विषयं दर्शयति–प्रत्यगात्मैकत्वेति ।

अथ यथोक्तं ज्ञानमग्निहोत्रादिसहितं फलसाधनं साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वसंभवात् । मैवम् । मिथो

ज्ञानशब्देनान्तःकरणवृत्तिरुच्यते । तच्च न निर्विषयमित्याह–निरालम्बनेति ।

अस्तु तर्हि घटाद्यालम्बनमेव ज्ञानं, नेत्याह–यत्किञ्चिदिति । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै. २ । १ । १) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (मुण्ड. ३ । २ । ९) "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" (मुण्ड. २ । २ । ८) इत्यादिश्रुतिभ्यः संसारनिरसनसाधनत्वं ब्रह्मज्ञानस्यावगम्यत इत्याशयेनाह–तदुचितमिति । ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाशङ्कते–अथेति । ज्ञानमात्रादेव मोक्षोपपत्तौ किमिति कर्माद्यपेक्षत इति तत्राह–साधनभूयस्त्व इति । मोक्षो नाम सुखविशेषः । स च ज्ञानमात्राज्जातादपि कर्मसहितज्ञानाज्जातोऽधिको भवति । यथाग्निष्टोममात्रजन्यात्स्वर्गात् वाजपेयसहिताज्जन्योऽधिकस्तद्वदिति । भवेदेवं यदि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो भवेत् । तदेव न संभवतीति परिहरति–मैवमिति । ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धाधिकारिनिष्पाद्यतया

सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्म-

विरुद्धयोः समुच्चयायोगात्, फलस्य च कैवल्यस्य निरतिशयत्वादित्याशयवानाह—केवलेति ।

अव्याकृतस्य अनिर्वाच्यस्याधिदैविकीमवस्थामुक्त्वा संप्रत्याध्यात्मिकीमवस्थां तदेकत्वविवक्षया दर्शयति—सर्वप्रकारेति । इन्द्रियसंस्पृष्टस्थूलार्थाकारतया स्थूलत्वं वासनामयसूक्ष्मार्थाकारतया सूक्ष्मत्वं च ज्ञानानां सर्वप्रकारत्वम् । तेषामशेषविशेषविज्ञानानामुपरमो मुक्तावपि संभवतीत्येतदुक्तम्—बुद्धेरिति ।

समुच्चयसंभवादित्यर्थः । किं च मोक्षलक्षणस्य फलस्य जन्यत्वे भवेत्सातिशयत्वम् । न तु तदस्तीत्याह—फलस्येति । कैवल्यस्य केवलात्मस्वरूपस्य नित्यात्मस्वरूपस्येत्यर्थ । अव्याकृतस्याधिदैविक्यवस्था स्वरूपलक्षणा, आध्यात्मिक्यवस्था सुषुप्तिलक्षणा । अव्याकृतस्यावस्था सुषुप्तिरिति वक्तव्येऽव्याकृतं सुषुप्तिरित्युक्तं तदयुक्तमित्याशङ्क्याह—तदेकत्वेति । कार्यकारणयोरत्यन्तभेदाभावादित्यर्थ । सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहार इत्युक्तम् । किं तत्सर्वप्रकारत्वमित्यत आह—इन्द्रियेति । एतावता सविषयप्रत्ययनिरासेन जाग्रत्स्वप्नयोरतिव्याप्तिर्निरस्ता भवति । एवमपि मुक्त्यवस्थादौ व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति—तेषामित्यादिना । अस्तु तर्हि बुद्धेः कारणात्मना ऽवस्थानं सुषु-

अन्तःकरणस्य कारणाकाररूपेणावस्थानमवस्थान्तरेऽपि जागरितादावस्तीत्याद्यं विशेषणम् । किमिदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानम् । किं कारणस्य बुद्धेश्चावस्थानम्, किं कारणस्यैव तद्वासनावासितस्यैव पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य । प्रथमे जागरितादेरविशेषे सुषुप्तिः स्यात् । द्वितीये बुद्धिग्रहणमनर्थकमिति चेत् । मैवम् । बुद्धेर्यत्कारणं तस्यैव तद्वासनावासितस्य पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य स्थितेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

संप्रत्यव्याकृताभिमानिनान्तर्यामिणा सहैकत्वं

सिरित्येतावदेव लक्षणम् । तत्राह—अन्तःकरणस्येति । किमिदमित्यादिपूर्वपक्षग्रन्थ. स्पष्टार्थः । कारणात्मनावस्थानमित्युक्ते ऽविशेषेण सर्वकार्याणां कारणात्मनावस्थानं प्रलयेऽस्ति ततो बुद्धेरिति विशेषणम् । तथापि सर्वान्त पातिन्या बुद्धे प्रलयेऽपि कारणात्मनावस्थानमस्तीति चेत् । सत्यम् । तत्र सर्वकार्यवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानेऽपि न केवलं बुद्धिविशेषवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानमस्ति, येन झटिति बुद्धिमेवोत्पादयेदिति मन्वान. परिहरति–मैवमिति । पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येति । पुनर्भाविनि बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येत्यर्थः । अव्याकृताभिमानी ईश्वरः “ एष सर्वेश्वर एषो ऽन्त-

नावस्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत्त्रयं मकारः ।

सुषुप्त्यभिमानिनः सिद्धवत्कृत्य तद्विषयसंज्ञाविशेषं व्यवहारलघुतायै निवेदयति–तदुभयेति ।

प्राज्ञ इति । प्रज्ञा चैतन्यम् । तत्प्रधानः पुरुषः प्राज्ञशब्दार्थः । तदुपाधिभूतकारणस्य तत्प्रकाश्यत्वेनोपसर्जनत्वात्, अव्याकृतं सुषुप्तिरुभयोरभिमानी चेति त्रितयं मकारान्तर्भूतत्वान्मिथो न पृथगित्यद्वैतमनुसरन्नाह–**एतत्त्रयं मकार इति** । स्थूलप्रपञ्चात्मनो विराजो जागरितस्य तदुभयाभिमानिनो विश्वस्याकारत्वम्, सूक्ष्मप्रपञ्चात्मनो हिरण्यगर्भस्य स्वप्नस्य तदुभयाभिमानिनस्तैजसस्योकारत्वम्, प्रपञ्चद्वयकारणभूताव्याकृतस्य सुषुप्तेस्तदुभयाभिमा-

---

यौमी" (मुण्ड. ६) इति श्रुतेः । एकत्वं तु स्वरूपतो,नोपाधितः।

तद्विषये सुषुप्त्यभिमानिनः प्राज्ञत्वं निर्वक्ति–प्रज्ञेति । कथं प्राज्ञस्य चैतन्यप्रधानत्वं तस्योपाधिकत्वेनोपाधिप्रधानत्वादित्यत आह–तदुपाधीति । उपाधेरुपसर्जनत्वे हेतुः तत्प्रकाश्यत्वेनेति । अव्याकृतमिति । ग्रन्थः स्पष्टार्थः । विराडादीनामकाराद्यात्मनोपसंहारो न युक्तः, प्रमाणाभावादित्यत आह–

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ॐकारे, ॐकारोऽहम्येव ।

निनश्च प्राज्ञस्य मकारत्वमुक्तमुपनिषत्प्रामाण्यात्प्रतिपत्तव्यम् ।

तथापि त्रयाणामकारादीनां मिथो विभक्तानामवस्थानात् कुतोऽद्वैतं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्यापवादप्रक्रियां प्रकटयति–अकार इति ।

अस्यार्थः । स्थूलभूतकार्यं समष्टिव्यष्ट्यात्मकमाधिदैवतादिभेदभिन्नं दृश्यं सर्वं स्थूलभूतात्मना प्रलीयते । तानि च स्थूलानि भूतानि पञ्चीकृतान्यवस्थाभिमानिसहितान्यकारात्मकानि अपञ्चीकृतभूतेषु विलीयन्ते । तत्कार्यं च सप्तदशकं लिङ्गमारम्भणा-

---

उपनिषत्प्रामाण्यादिति । "स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः। प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः । आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः" (माण्डू. १ । ५) इति माण्डूक्योपनिषत्प्रामाण्यादित्यर्थः । तदेवमध्यारोपं सप्रपञ्चं निरूप्याद्वैतप्रतिपत्तिसिद्धयेऽपवादं प्रकटयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयति–तथापीति । अपवादप्रकारमुत्पत्तिवैपरीत्येन स्पष्टीकरोति–अस्यार्थ इति । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितार्थः । आरम्भणाधिक-

धिकरणन्यायेन तन्मात्रतां प्रतिपद्यते । तानि च प-

रणन्यायेनेति । शारीरके द्वितीयाध्याये चिन्तितं भोक्तृभोग्यभेदप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वान्न मिथ्यात्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः । " तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः " (ब्रह्मसूत्र. २ । १ । १४) । छान्दोग्ये " एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं " प्रतिज्ञाय श्रूयते " यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा. ६ । १ । ४) इति । अस्यार्थः, एकस्मिन्कारणे मृदादौ ज्ञाते सति घटशरावादि सर्वं मृण्मयं ज्ञातं भवति, यदि कार्यस्य कारणानन्यत्वं स्यात् । अन्यथा कार्याणामानन्त्येनाशक्यज्ञानत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानर्थिका स्यादिति ।

ननु तथापि नाद्वैतसिद्धिः, " त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् " (छा. ६ । ८ । ७) इति पुनः पुनरवधारणादिति चेत् । न । " सदेवे " त्युपक्रम्य " तत्सत्यम् । स आत्मे " त्युपसंहारः श्रूयते । अतः कारणमात्रं सत्यम्'। कार्यभेदस्तु वाचारम्भणमात्रो मिथ्येति यावत् । आगमस्यानुपसंजातविरोधित्वादुपजीव्यांशाबाधकत्वादुत्तरत्वाच्च बलवत्त्वम् । तदुक्तं भट्टपादैः

" पूर्वोत्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् " ॥ इति

तन्मात्रतामिति । अपञ्चीकृतपञ्चभूतमात्रतामित्यर्थः ।

ञ्चीकृतानि सूक्ष्मभूतान्यवस्थाभिमानिसहितान्युकारात्मकानि संभूतिवैपरीत्येन प्रलयं प्रतिपद्यन्ते । तत्र पृथिवी गन्धतन्मात्रात्मिका रसतन्मात्रात्मिकास्वप्सु, ताश्चापो रूपतन्मात्रे तेजसि, तत्तेजः स्पर्शतन्मात्रे वायौ, स च वायुः शब्दतन्मात्रे नभसि, तच्चाविद्यासहाये सच्छब्दिते ब्रह्मण्यव्यक्ते, तच्चाव्यक्तमवस्थाभिमानिभ्यां सहितं मकारात्मकं कार्यकारणविभागशून्ये निष्कले परिशुद्धे ब्रह्मण्योंकारलक्षिते विलीयते । न तस्मात्परं किञ्चिदस्ति । उक्तं हि–

अपञ्चीकृतभूतानां लयं दर्शयति--तानि चेति । संभूतिवैपरीत्येनेति । एतदेव विवृणोति–तत्र पृथिवीत्यादिना । तच्च नभो ऽविद्यासहाये ऽविद्याशबलिते सच्छब्दवाच्ये । न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं सामासमव्याकृतम् । तस्मिन् लीयत इति शेषः ।

ततः किमित्यत आह–तच्चेति । प्रलयावस्थाभिमानी संज्ञः । मकारात्मकमव्यक्तं परिशुद्धे ब्रह्मणि लीयत इत्यन्वयः । ब्रह्मणः शुद्धतामाह–कार्यकारणविभागविकल इति । तदपि ब्रह्म क्व लीयत इति चेत् । न कुत्रापीत्याह–न तस्मादिति । उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति–उक्तं हीति । पुरुषे ब्रह्मन् ब्रह्मणि । निष्कले शुद्धे । शेषः श्रुत्यर्थो ऽतिरोहितः । तदेवमध्यारोपा-

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः,

" जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । आप-
स्तेजसि लीयन्ते तेजो वायौ विलीयते ॥ वायुश्च
लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे
ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते ॥ पुरुषान्न परं किञ्चित्सा
काष्ठा सा परा गतिः । " (विष्णुपुराणे !) इति ।

अकारादीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्मिन्ननुप्रवेशेन
प्रत्यगात्मनि पर्यवसितत्वेऽपि प्रत्यगात्मा देहेन्द्रिय-
मनोबुद्धिप्राणाहंकाराव्याकृतानां मध्ये कतमः स्या-
दित्याशङ्क्याह—अहमात्मेति । देहस्तावदनात्मा

पवादन्यायमनुसृत्य प्रणवस्वरूपनिरूपणेन प्रत्यगात्मैकः पर्यव-
शेषितः—पुरुषान्न परं किंचिदिति ॥

भवत्वेवं प्रत्यगात्मपर्यन्तमपवादः । प्रत्यगात्मनो नापवादश्चे-
त्तदेव प्रत्यगात्मस्वरूपं विशेषतो निर्धारणीयमिति शङ्कते—अ-
कारादीनामिति । प्रश्नबीजं वादिविप्रतिपत्तिरूपं दर्शयति—
देहेन्द्रियेति । तच्चोत्तरत्वेन मूलमवतारयति—अहमात्मेतीति।

देहाद्यव्याकृतान्तातिरिक्त आत्मेति मूलार्थं प्रकटयितुं दे-
हादेरनात्मत्वं साधयति—देहस्तावत् इत्यादिना । तत्र जडत्व-
हेतुः साध्याविशिष्ट इति चेत् । न । अनात्मत्वं नामात्मातिरि-

दृश्यत्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् भौतिकत्वात् आद्यन्तवत्त्वाच्च, घटवत् । तथा इन्द्रियादीनामव्या-

---

कृतत्वं, जडत्वमसंविद्रूपत्वमिति साध्यसाधनयोर्भेदात् । दृश्यत्वं तु स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तदर्शनापेक्षत्वम् ।

अत्र कश्चिदाह किमिदं दृश्यत्वं फलव्याप्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं वेति वक्तव्यम् । आद्ये भागासिद्धिः, देहस्याभ्यन्तरभागे दृश्यत्वाभावात् । द्वितीये त्वात्मन्यनैकान्तिकता, आत्मनोऽपि वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारादिति ।

अत्रोच्यते । न फलव्याप्यत्वे भागासिद्धिः, संमुखस्यावयविनः फलितत्वात् । अन्यथा घटादेरपि फलव्याप्यत्वाभावप्रसङ्गात् । नापि वृत्तिव्याप्यत्वे आत्मन्यनैकान्तिकत्वम्, तस्य स्वप्रकाशत्वेन वृत्तिव्याप्यत्वाभावात् । वृत्त्यङ्गीकारस्तु तदावरणनाशाय न तु स्वरूपप्रकाशायेत्यविरोधः । न चात्मनः स्वप्रकाशत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः", (बृह. ४ । ३ । ९) "आत्मैवास्य ज्योतिः" (बृह. ४ । ३ । ६) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । किञ्च अनवधारितफलव्याप्यत्ववृत्तिव्याप्यत्वविशेषं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । अन्यथा किमनेन तद्देशकालसंलग्नो धूमो हेतुरेतद्देशकालसंलग्नो वा । आद्ये स्वरूपासिद्धिः । द्वितीये साधनशून्यं निदर्शनमित्युक्ते धूमानुमानभङ्गप्रसङ्गात् । धूममात्रं हेतुरिति परिहारे ऽत्रापि दृश्यत्वमात्रं हेतुरिति समानम् । अलमतो विस्तरेण ।

कृतपर्यन्तानामनात्मत्वमवधेयम् । न च प्रतीचो देहादिसाक्षिणो जाड्यमुपपद्यते । जडत्वे घटादिवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । तस्मादज्ञानं साभासमव्याकृतशब्दितं तत्कार्यं देहाद्यनात्मत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । तद्व्यतिरिक्तश्चात्मा तदुभयसाक्षी चिद्धातुरेव द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

ननु जडत्वहेतुरसिद्धः, प्रत्यक्षेण चेतनत्वेनोपलम्भादिति चेत् । न । चेतनत्वप्रतीतेरात्मव्याप्यदेहविषयत्वात् । अन्यथा मृतशरीरेऽपि चेतनत्वप्रतीत्यापत्तेः । कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययस्तु भ्रान्त एव, न्यायसहितप्रमप्रत्ययबाधितत्वात् । हेत्वन्तरं त्वतिरोहितार्थम् । तथेन्द्रियादीनामित्युक्तैरेव हेतुभिरनात्मत्वमवधेयमित्यर्थः । अतः परिशेषाद्देहादीनां दृश्यानामदृश्यो द्रष्टा आत्मा सिद्धः ।

भवतु देहादिविलक्षण आत्मा, सोऽपि जड एव किं न स्यादिति । तत्राह—न च इति । प्रतीचः प्रत्यगात्मनः स्वप्रकाशस्येति यावत् । "देहादिसाक्षिण" इति हेतुगर्भं विशेषणम् । विपक्षे दोषमाह—जडत्व इति । अनात्मत्वप्रसङ्गो जडत्वाविशेषादित्यर्थः ।

परिशेषितं सिद्धमर्थमादायोपसंहरति—तस्मादिति । तदुभयेति । अव्याकृततत्कार्यसाक्षीत्यर्थः । चिद्धातुश्चिदेकरस इत्यर्थः । अनेन "केवलश्चिन्मात्रस्वरूप" इत्यत्र चित्स्वरूप-

केवलशब्देन चितो विषयनिरपेक्षत्वं विवक्ष्यते। चिन्मात्रशब्देनात्मनो द्रव्यबोधरूपत्वं परेष्टं प्रत्याचष्टे–चिन्मात्रेति।

एवमज्ञानतत्कार्यस्पर्शशून्यश्चिदात्मा परिशुद्धस्त्वंपदार्थः। तत्पदार्थाद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरं किं न स्यादि-

---

पदं व्याख्यातम्। केवलपदकृत्यमाह–केवलेति। न च ज्ञानस्य विषयघटितत्वं स्वरूपम्, विषयाणां व्यभिचारे ऽपि ज्ञानाव्यभिचारात्। तत्तद्विषयाणि ज्ञानानि भिन्नान्येवेति चेत्। न। स्वतो भेदानवगमात्। प्रतीयमानभेदस्य विषयभेदघटितत्वेनौपाधिकत्वादिति भावः। मात्रपदप्रयोजनमाह–चिन्मात्रेति। द्रव्यबोधरूपत्वमिति। द्रव्यरूपत्वं बोधरूपत्वं च द्रव्यमिति वैशेषिकाः, बोध इति बुद्धा इत्यर्थः। न ह्यात्मनो द्रव्यरूपता, निर्गुणत्वात्। समवायिकारणत्वेन द्रव्यत्वं स्यादिति चेत्। न। समवायस्यैवाभावात्। भावे वाऽद्वितीयत्वासङ्गत्वश्रुतिविरोधात्। बोधरूपत्वं त्वनुमानेन निराकृतमेवेह स्मारितमिति भावः। अहमात्मा साक्षी केवलचिन्मात्रस्वरूपो नाज्ञानं तत्कार्यं चेत्येतावता त्वंपदार्थः परिशोधितः। "किन्त्विति" पदसूचितामाशङ्कामाविष्करोति–**एवमज्ञानेति**।

अर्थान्तरशङ्कां व्यावर्तयितुमुत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह–तत्पदार्थेति। वाक्यार्थपरिशोधनाय तत्पदार्थशोधनमित्यर्थः। नित्ये-

नाज्ञानं नापि तत्कार्यम् । किन्तु नित्यशुद्धबु-

ति मन्वानः सन्नाह—किन्त्विति । तत्पदार्थपरिशोधनपूर्वकं परिशोधितं त्वंपदार्थमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वं वाक्यार्थं कथयति—नित्येत्यादिना । “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः ॥” (कठ. १।२।१८) इति श्रुतिस्मृती समाश्रित्य कार्यैक्यं ब्रह्मणो नित्यत्वविशेषणेन निरस्यति । “शुद्धमपापविद्धम्” (ईश. ८) इत्यादिश्रुतिवाक्यावष्टम्भेन कार्यतादात्म्यवैधुर्यं ब्रह्मणः शुद्धविशेषणेनोच्यते । “प्रज्ञानघनेति” (बृह ४।५।१३.)

त्यादिसत्त्वविशेषणैस्तत्पदार्थशोधनमिति तात्पर्यार्थ । आकाशवत्सर्वगत सर्वव्यापक इति योजना न त्वाकाशवन्नित्य इति । तथा सति नित्यत्वस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । नित्यश्चेति श्रुतिपद प्रकृतोदाहरणम्, “अजो नित्य” (कठ २ । १८) इति श्रुतिनित्यविशेषणेन फलितार्थमाह—कार्यैक्यमिति । कार्यस्यानित्यत्वान्न ब्रह्मण कार्यैक्यमित्यर्थ । मा ऽस्तु कार्यैक्य, कार्यतादात्म्य तु भविष्यतीति तत्राह—शुद्धमिति । कार्यतादात्म्यकार्यैक्ययोरभावेऽप्यन्याकृताख्यकारणैक्य तत्तादात्म्य वा किं न स्यादिति तत्राह—प्रज्ञानघन इति । प्रज्ञानघन प्रज्ञानैकरस इत्यर्थ । प्रकृष्ट ज्ञानमस्येति विग्रहशङ्का वारयति—

श्रुतिमाश्रित्य नित्यविज्ञप्तिरूपतां ब्रुवाणो बुद्धविशेषणेन कारणैक्यं ब्रह्मणो निषेधति। "विमुक्तश्च विमुच्यते" (कठ. ५।१) इति श्रुतिमनुसृत्याविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यापाकरणेन कारणतादात्म्यं ब्रह्मणो मुक्तपदेन प्रत्याचष्टे। ऐक्यतादात्म्ययोश्च भेदासहत्वभेदसहत्वाभ्यां भेदः।

ननु ब्रह्मणो यथोक्तस्य प्रपञ्चस्येव यथाकथञ्चिद्बाध्यत्वप्रसिद्धौ न प्रेप्सितत्वं परिकल्पते। न हि ब्रह्म

नित्यविज्ञप्तीति। ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्तिरेवाविलम्बितप्रतीतेराश्रयणीयेत्यर्थ। अतो ज्ञानरूपस्य जडेन कारणेन नैक्यमित्यर्थ।

कारणैक्य पराकृत्य कारणतादात्म्य पराकरोति—विमुक्तश्चेति। अविद्या मिथ्याज्ञानम्। कामोऽभिलाष। कर्म पुण्यापुण्यरूपम्। नित्यमुक्तत्वाच्च कारणतादात्म्यशङ्कापीत्यर्थ। तादात्म्यैक्ययोरभेदमाशङ्क्य तद्भेद स्फुटयति—ऐक्यतादात्म्ययोरिति। भेदसहत्व तादात्म्यस्य, भेदासहत्वमैक्यस्येति विभाग। सत्यपदसमाधेया शङ्कामुत्थापयति—नन्विति। न प्रेप्सितत्व नेच्छागोचरत्वम्। न सत्यत्वमिति यावत्।

ब्रह्मणोऽबाध्यत्व साधयितु ब्रह्म किं प्रपञ्चाद्भिन्नमभिन्न वेति विकल्पयन् नाद्य इत्याह—नहीति। कुत इत्यत आह—

द्युक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूत-
प्रपञ्चाद्भिन्नम्, अब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । अभेदे च तद्बा-
ध्यत्वमभ्युपेयताम् ।

अतः कथं तदभिन्नं ब्रह्माबाध्यमभ्युपेयमित्याश-
ङ्क्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तैत्ति. २।१।१)
"सत्यस्य सत्यम्" (बृह. २।१।२०) इत्यादिश्रु-
तिमनुसंदधानः समाधत्ते—सत्येति । तथापि न
तस्मिन्प्रेप्सया प्रवर्तेत पुरुषार्थत्वाभावादित्याशङ्क्य
"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृह. ३।९।२८) "आनन्दो
ब्रह्मेति" (तैत्ति. ३।६।१) "व्यजानात्" (तैत्ति.
३।३।१) इत्यादिश्रुतिमनुरुध्य ब्रूते—परमानन्देति।
ब्रह्मानन्दस्य क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वनिरासार्थं परमेति

अब्रह्मत्वप्रसङ्गादिति। ब्रह्मत्वं नाम बृहत्त्वं बृंहणत्वं वा। तच्च
न बृंह्यमाणप्रपञ्चात्तस्य परिच्छिन्नत्वे संभवतीत्यर्थः। द्वितीये
दोषमाह—अभेदे चेति । परिहाराभिप्रायमाविष्करोति—सत्यं
ज्ञानमिति । बाध्यमानस्य प्रपञ्चस्य बाधो न निरधिष्ठान सं-
भवति । बाधाधिष्ठानं च सत्यमबाध्यम् । अन्यथाऽधिष्ठानान-
वस्थाप्रसङ्गात् । अतो बाधाधिष्ठानमबाध्यं ब्रह्मेत्यर्थः ।

आनन्दपदव्यावर्त्यामाशङ्कामवतारयति—तथाऽपीति । प्रेप्सा
प्राप्तुमिच्छा । परमविशेषणकृत्यमाह—ब्रह्मानन्दस्येति । अ-

चैतन्यं ब्रह्मैवाहमसीत्यभेदेनावस्थानं समा-

विशेषणम् । किञ्च यथोक्तं ब्रह्म द्वैताभावोपलक्षित-मिष्यते । अस्थूलादिश्रुतेः स्वतःप्रमाणत्वात् ।

वस्तुतश्च प्रपञ्चाभावाद्भेदाभेदवाचोयुक्तेरयुक्तत्वा-दित्यभिप्रायेणाह–अद्वयमिति । परिशोधितं तत्प-दार्थमनूद्य तस्य परिशोधितेन त्वंपदार्थेन सहैक्यं वाक्यार्थं वा कथयति–ब्रह्मैवेति । एवकारस्तादात्म्या-ङ्गीकारप्रयुक्तभेदनिरासार्थम् । तत्पदार्थमनूद्य तस्य

द्वयपदं व्याचष्टे–किञ्चेति । द्वैताभावोपलक्षितमेवाद्वितीयं, न त्वद्वितीयत्वधर्मत्वम् । तथा सति धर्मधर्मिभावेनाद्वितीयता न सिद्ध्येत् । श्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायमाश्रित्य धर्माङ्गीक-रणे निर्धर्मकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यभिसन्धिः ।

केयं निर्धर्मकत्वबोधिका श्रुतिरत आह–अस्थूलेति । स्वतः प्रमाणत्वादिति । वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषाश्रयाणां दोषाणा-मसंभवात्स्वत एव प्रामाण्यमित्यर्थः । प्रामाण्यस्य परतस्त्वे-ऽनवस्थानाश्वासयोर्दुष्परिहार्यत्वादिति भावः । किञ्च वस्तुतः संश्चेत्प्रपञ्चो ऽस्ति, तदा ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नं न वेति विकल्पाव-काशः । स एव नास्ति, वाचारम्भणश्रुत्या मिथ्यात्वस्यावसितत्वा-दित्याशयेनाह–वस्तुतश्चेति । उत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह–परिशो-धितमिति । एवकार इति । अभेदस्योपचारशङ्काव्यावृत्तये ए-

धिः । "तत्त्वमसि" (छान्दो० ६।८।७) "प्रज्ञान-
"ब्रह्माहमस्मि" (परमहं० ३) "प्रज्ञान-

त्वमर्थत्वं विधाय त्वमर्थमनूद्य तस्य तदर्थत्वं विद-धाति– अहं ब्रह्मास्मीति (बृह. १।४।४)। अथ जीवब्रह्मणोर्मिथो व्यतिहारेणैकरसस्वरूपवाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं साधनभूतं समाधिं संगिरते– इत्य-भेदेनावस्थानं समाधिरिति। पूर्वोक्तयुक्त्या प्रणव-स्वरूपार्थानुसंधानपुरःसरमेकरूपवस्तुमात्रत्वेन चि-त्तस्य तदाकारवृत्तिविशेषावस्थानं संप्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्र. १।१७) इत्युच्यते। वृत्तिमपि तन्मात्र-त्वेनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्य प्रयत्नपूर्वकं वस्तुमा-त्रत्वेनावस्थानमसंप्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्र. १।१८)

वकार इत्यर्थः। पुनरहं ब्रह्मेति वचनं वाक्यार्थदार्ढ्यायेत्याह–त्वमर्थत्वमिति। वाक्यार्थसाक्षात्कारसाधनत्वात्तावसरकथन-मित्याह–अथेति। मिथो ऽन्योन्यं व्यतिहारेण ऐक्यसंपाद-नेनेत्यर्थः।

समाधिर्द्विविधा। संप्रज्ञातसमाधिरसंप्रज्ञातसमाधिश्चेति। तत्र प्रथमस्य स्वरूपं कथयति–पूर्वोक्तेति। अध्यारोपापवादन्या-येनेत्यर्थः। तदाकारेति। एकरसवस्त्वाकार इत्यर्थः। द्विती-यसमाधिस्वरूपमाह–वृत्तिमपीति। उक्तेऽर्थे वृद्धवचनं सं-

मानन्दं ब्रह्म "(ऐ.।बृह.३।९), "अयमात्मा

इति गीयते। उक्तं च–" मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः। या संप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते "॥ इति

अस्य च प्रयत्नपूर्वकत्वादेव सुषुप्तितो विशेषसिद्धिः। सुषुप्तौ तु कारणात्मना चित्तस्यावस्थानं स्थितम्। इह तु कार्यकारणसंबन्धविधुरवस्तुमात्रत्वेन तस्य पर्यवस्थानमिष्यते। तद्वासनाविशेषाभ्युपगमाच्चास्य साधनपक्षपात इति भावः।

जीवब्रह्मणोरैक्ये श्रुतिं प्रमाणयति–अयमात्मा ब्रह्मेति (बृह० ४।४।५)। अत्र च ब्रह्मात्मपदयोः

पादयति–उक्तं चेति। सुषुप्त्यविशेषमाशङ्क्य परिहरति–अस्य चेति। अस्य द्वितीयस्य समाधेः, विशेषमेव दर्शयति–सुषुप्तौ चेति। कार्यकारणविधुरवस्तुमात्रावस्थानस्य फलत्वात्, तत्कथं तस्य साधनतेत्यत आह–तद्वासनेति। चित्तस्य ब्रह्माकारवासनाभ्युपगमादित्यर्थः। जीवब्रह्मस्वरूपपरिशोधनपूर्वकं कथिततदैक्यार्थे श्रुत्यन्तरमुपोद्बलयतीत्याशयेनाह–जीवब्रह्मणोरिति। "अयमात्मा" (बृह. २।५।१९) इत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वमुपपादयति–अत्र इत्यादिना। पदयोः सामानाधिकरण्यमिति। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामे-

ब्रह्म" (बृह० २।५।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ॐ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं पञ्चीकरणम् ॥

सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वम् । ततो विरोधस्फूर्तौ पदार्थस्य निष्कृष्टस्य वस्तुमात्रेण लक्षणया संबन्धः । ततश्चाखण्डैकरसवाक्यार्थमति-

---

कस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । विशेषणविशेष्यत्वमिति । पदार्थयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यत्वमिति । नीलमुत्पलमितिवद्विशिष्ट एव वाक्यार्थोऽस्तीति किं लक्षणयेत्याह—**विरोधस्फूर्ताविति** । तत्र नीलगुणस्योत्पलद्रव्यस्य च गुणगुणिभावेन वैशिष्ट्यमुपपद्यते । इह तु पदार्थयोर्विरोधेन न विशिष्टवाक्यार्थसंभव इत्यर्थः । तत्र लक्षणा त्रिविधा जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र जहल्लक्षणा न संभवति, गङ्गायां घोष इतिवत् वाच्यार्थाशेषपरित्यागाभावात् । नाप्यजहल्लक्षणा, शोणो धावतीतियत् विरुद्धार्थत्वादेव । परिशेषाज्जहदजहल्लक्षणा सोऽयं देवदत्त इतिवदाश्रयणीया । विरुद्धांशपरित्यागेनानुगतचिदंशेनाखण्डैकरसवाक्यार्थप्रतीतिरित्याह—**ततश्चेति** । प्रमाणं च " अयमात्मा ब्रह्म " (बृह. २ । ५ । १९) इत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठमकार्यकारणद्रव्यनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात् सोऽयं

प्रक्तिः । न चैकार्थत्वे पदभेदानुपपत्तिः, व्यावर्त्यभेदादर्थवत्त्वसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । आदिपदेन तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानि तत्त्वंपदार्थविषयाणि अवान्तरवाक्यानि ब्रह्मात्मैकरसत्वे पर्यवसितानि गृहीतव्यानि । तदेवमधिकारिणो वाक्याद् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारसमुत्पत्तौ अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ अनारब्धफलपूर्वोपा-

---

देवदत्त इति वाक्यवदिति पदयोरेकार्थपरत्वे पर्यायता स्यात् । तथात्वे च सहप्रयोगायोग इति, तत्राह--नचेति । तत्र हेतुमाह--व्यावर्त्येति । अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्य इत्यत्रादिपदसगृहीतं दर्शयति--आदीति । अवान्तरवाक्यानीति " सत्य ज्ञानमनन्त " (तै. २ । १ । १) इत्यादीनीत्यर्थ ।

प्रकरणार्थमुपसंहरन्ननुक्रमेण जीवन्मुक्तिपरा मुक्तिं दर्शयति--तदेवमित्यादिना । प्रथम वाक्यार्थपरिशीलनफलमाह--ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेति । आप्तवाक्यात्कण्ठगतचामीकरसाक्षात्कारवद्गुरूपदिष्ट " तत्त्वमसि " महावाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारो भवतीति भाव । साक्षात्कारे सति किं स्यात्तत्राह--अज्ञानेति । यथा प्रदीपो ऽन्धकार निवर्तयन्नेवोदेति तद्वदात्मसाक्षात्कारोऽनेकससारमूलाज्ञान निवर्तयन्नेवोदेति इति भाव ।

कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिं दर्शयति--तत्कार्येति । न भ

र्जितकर्मदहनात्, उत्तरकालीनकर्मणश्चानाश्लेषात्, आरब्धफलकर्मणश्च भोगेनैव क्षयात्, तदवस्थितिप्रयुक्तदेहावभासजगदवभासनिवृत्तौ तदात्मनावस्थिताविद्याभावात्, तत्कार्यनिवृत्तेश्च वस्तुस्वरूपेणैव परिशेषात्, प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दात्मकः सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूपं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥

ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधे कथमविरोधि कर्म ज्ञानान्निवर्तेतेति वाच्यं, सर्वस्यापि प्रपञ्चस्याज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनादिति । तर्हि देहारम्भककर्मणामविद्याकार्यत्वात् ज्ञानोत्पत्तिसमकालमेव देहपातः स्यादिति तत्राह—आरब्धेति । "प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः" इति शास्त्रादित्यर्थः ।

एतावता जीवन्मुक्तिर्दर्शिता । परममुक्तिस्वरूपमवतारयति—तदवस्थितीति । तस्य देहारम्भककर्मणोऽवस्थितिरस्ति यावत् । देहावभासो देहरूपेणावभासः । तत एव दृश्यमानजगदवभासश्च । तदुभयनिवृत्तेरित्यर्थः । तत किमत आह—तदात्मनेति । तदात्मना देहात्मना तत्कारणकर्मात्मना प्रारब्धकर्मात्मना स्थितस्याभावादित्यर्थः । तत्कार्यनिवृत्तेरिति । वासनामयसंसारनिवृत्तेश्चेत्यर्थः । अतः परिशेषात्सिद्धमर्थं प्रकरणप्रतिपादितमवान्तरं मोक्षस्वरूपमनेकैर्विशेषणैर्निर्धारयति—वस्तुस्वरूपेणैवेति ।

षड्विधं लिङ्गमाश्रित्य वेदान्ता यत्र निश्चिताः ।
विधानप्रतिषेधाभ्यां तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥
इत्यानन्दगिरिविरचितं पञ्चीकरणविवरणं संपूर्णम् ॥

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टाचारमनुरुन्धान इष्टदेवतां प्रणमति—षड्विधमिति ।

"उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥"

इति लिङ्गानि । विधानं " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " (छान्दो. ६) इत्यादि । प्रतिषेधो " नेह नाना ऽस्ति किंचन " (बृह. ४ । ४ । १९) इत्यादि ।

पञ्चीकृतेर्विवरणमर्थतः प्रकटीकृतम् ।
यथाश्रुतं यथाबुद्धि तेन तुष्येद्रमापतिः ॥

सीतासुवर्णलतिकापरिवीतगात्रं
प्रेमामृतार्द्रचरणं सुखसत्फलाढ्यम् ।
कीर्तिप्रसूनपरिवासितसर्वलोकं
रामाभिधं जगति कल्पतरुं नमामि ॥

इति श्रीरामतीर्थविरचिता पञ्चीकरणविवरणटीका तत्त्वचन्द्रिका समाप्ता ॥